Издавач
Институт за савремену историју

Главни и одговорни уредник
Проф. др Предраг Ј. Марковић

Уредник
др Станислав Сретеновић

Уређивачки одбор
др Драгомир Бонџић
др Ивана Добривојевић
др Горан Милорадовић
др Милутин Живковић

ISBN 978-86-7403-294-7
DOI 10.29362/2024.2947.sre

Захвалница: Истраживање спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, број пројекта 7731836, Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку-СЕРБИЕ20.

Acknowledgment: This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, Grant No. 7731836, The Multi-ethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century-SERBIE20.

Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку

- књига сажетака -

The Multi-ethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century

- Book of Summaries -

Уредник/Editor: Станислав Сретеновић/Stanislav Sretenović

Београд
2024

Садржај

Увод 9

Српска дијаспора у Сједињеним Америчким Државама,1918–1991: између етничког идентитета, изградње државе-нације и американизације - *Станислав Сретеновић* 11

Национални идентитет у аутобиографском дискурсу Срба у Војводини у 20. веку - *Биљана Шимуновић-Бешлин* 16

Антун Старчевић и хрватска „школа" расизма. О перцепцији Срба, Словена и Јевреја код појединих хрватских интелектуалаца- следбеника правашке идеологије - *Горан Милорадовић* 22

У потрази за идентитетом. „Албанство" и хрватство" старорашких муслимана током Другог светског рата - *Милутин Живковић* 28

Професори Београдског универзитета после Другог светског рата – „непријатељи" и „поштена интелигенција" - *Драгомир Бонџић* 32

Од интегралног југословенства до братства и јединства. Покушаји изградње југословенског идентитета омладине - *Ивана Добривојевић Томић* 38

Национални идентитети и друштвене улоге жена у Србији током 20. века - *Љубинка Шкодрић* 43

Негирај суседа: негирање идентитета суседа у Југоисточној Европи- *Предраг Марковић* 48

Ратни циљеви Србије виђени кроз службену и приватну војну преписку 1914-1918 - *Данило Шаренац* 50

Да ли су идентитетски сукоби у мултиетничким државама неизбежни? Студија случаја распада бивше Југославије - *Коста Николић* 53

Крах Југославије и трансформације српског националног идентитета - *Владимир Петровић* 58

Допринос Српске православне цркве у формирању и одржавању националног идентитета - *Радмила Радић* 64

Албански национални идентитет у очима Албанаца и Срба, 19-20. век - *Зоран Јањетовић* 71

Contents

Introduction 79

The Serbian Diaspora in the United States of America 1918–1991: Between Ethnic Identity, Nation-State Building, and Americanization - *Stanislav Sretenović* 81

National Identity in the Autobiographical Discourse of Serbs in Vojvodina in the 20th Century - *Biljana Šimunović-Bešlin* 86

Antun Starčević and the Croatian "School" of Racism: The Perception of Serbs, Slavs, and Jews by Some Croatian Intellectuals – Followers of the *Pravaštvo* Ideology - *Goran Miloradović* 91

In Search of Identity: "Albanianism" and "Croatianism" of the Muslims in Stara Raška During World War II - *Milutin Živković* 97

Professors of the University of Belgrade after the Second World War: "Enemies" and "Honest Intelligentsia" - *Dragomir Bondžić* 101

From the Ideology of Integral Yugoslavism to Brotherhood and Unity: Efforts to Build the Yugoslav Identity of the Youth - *Ivana Dobrivojević Tomić* 107

National Identities and Social Roles of Women in Serbia in the 20th Century - *Ljubinka Škodrić* 112

Deny The Neighbor: Denials of the Identity of Neighbors in Southeast Europe - *Predrag Marković* 117

Serbia's War Aims in Official and Private Military Correspondence 1914–1918 - *Danilo Šarenac* 118

Are Identity Conflicts in Multi-ethnic States Inevitable? The Case Study of the Disintegration of Former Yugoslavia - *Kosta Nikolić* 121

The Collapse of Yugoslavia and Transformations of Serbian National Identity - *Vladimir Petrović* 126

Serbian Orthodox Church and the Formation and Development of Serbian National Identity - *Radmila Radić* 132

Albanian National Identity in the Eyes of the Albanians and Serbs in the 19th-20th Centuries - *Zoran Janjetović* 138

Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку

- књига сажетака -

Увод

Циљ ове публикације је да упозна читаоца са истраживачком проблематиком и тематиком историчара из Србије, запослених у три научне институције (Институт за савремену историју, Београд; Филозофски факултет, Нови Сад; Институт за новију историју Србије, Београд), који чине тим пројекта насловљеног *The Multiethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century – SERBIE20*, који подржава Фонд за науку Републике Србије у оквиру програма ИДЕЈЕ (Број пројекта 7731836). У овој збирци налазе се, дакле, сажеци историографских радова чланова наведеног научног пројекта.

Сажеци су настали на основу извора и литературе које су чланови пројектног тима истраживали у оквиру пројекта и о којима су дискутовали и размењивали мишљења у научним „радионицама" (*workshops*) организованим крајем децембра 2023. године у Институту за савремену историју у Београду. У овој публикацији објављују се сажеци који одговарају научној проблематици четири истраживачка „радна пакета" (*working packages*) пројекта.

Ова књига сажетака бави се, дакле, обухватајући цео 20. век, проблематиком миграција, егзила, културним трансфером, друштвеном условљеношћу имагинарног, националним осећањима, представљањем и перцепцијама „себе" и „других"; конструкцијом „новог човека – новог друштва" базираном на индивидуалним и националним идентитетима у комунистичкој вишенационалној држави после 1945. године; улогом војске, рата и насиља у конструкцији националног идентитета и значајем Српске православне цркве у изградњи националног и државног идентитета.

др Станислав Сретеновић
руководилац пројекта

Др Станислав Сретеновић
Научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
sretenovicstanislav@gmail.com

Српска дијаспора у Сједињеним Америчким Државама, 1918–1991: између етничког идентитета, изградње државе-нације и американизације

Када је 1. децембра 1918. у Београду проглашена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, међу исељеницима припадницима тих народа у Сједињеним Америчким Државама (САД), трајала је жустра расправа о карактеру и перспективама нове државе на југоистоку Европе. Неслагања међу исељеницима у САД пореклом са територија новопрокламоване државе нису одражавала само различита политичка схватања о једном међународном питању већ и идентитетска супротстављања три народа – Срба, Хрвата и Словенаца са различитим културама, религијама, традицијама и искуствима прошлости. Било је потребно много људских напора, времена и мира да би нова држава Јужних Словена показала способност да се консолидује у унутрашњој и спољној политици и да буде прихваћена од стране исељеника који су већ имали своје изграђене идентитете. У ствари, идентитетске недоумице опстајале су у свакој новој генерацији српских исељеника у САД за време постојања монархистичке (1918–1941) и комунистичке (1945–1991) Југославије, а посебно су појачане са насељавањем у САД око 100.000 Срба избеглица, антикомуниста, после 1945. године.

Истраживање идентитетске еволуције и превирања српске дијаспоре у САД представља нови подухват, третиран ретко у српској и међународној историографији. Ова проблематика нема централно место у постојећим студијама о миграцијама из југоисточне Европе у САД, које стављају акценат на следећа питања: тешкоће у интеграцији Срба унутар Српске православне цркве у Америци (Djuro J. Vrga, Frank J. Fahey, *Changes and Socio-Religious Conflict in an Ethnic Minority Group: The Serbian Orthodox Church in America,* San Francisco, Research Associates, 1975); лични избор код

Срба, Хрвата и Словенаца у дефинисању етничког идентитета у главном граду САД (Linda A. Benett, *Personal Choice in Ethnic Identity Maintenance. Serbs, Croats and Slovenes in Washington DC*, Paolo Alto (CA), Ragusan Press, 1978); разлози и начини боравка и насељавања Срба у појединим градовима и регијама САД (Deborah Padgett, *Settlers and Sojourners. A Study of Serbian Adaptation in Milwaukee, Wisconsin*, New York, AMS press, 1989) и традиције миграторних кретања из југоисточне Европе ка САД током 19. и 20. века (Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America and the State since the Late Nineteenth Century,* Lanham (MD), Lexington books, 2016).

Поред бројне архивске грађе приватног и јавног карактера коју смо истражили у САД, Француској и Србији и исељеничке штампе и периодике, од великог значаја за нашу тему су ретка аутобиографска и мемоарска дела појединих Срба који су боравили у САД (Чедомир Павић, *С Пацифика на скадарско блато*, Подгорица, ИЦМС, 2016; Mihajlo Pupin, *From immigrant to inventor,* New York, London, C. Scribner's Sons, 1926; Михајло Пупин, *Са пашњака до научењака,* Београд, Завод за уџбенике, 2022) или извештаји, сећања, преписка и приватна документа у вези са дијаспором у САД појединих дипломата и службеника јужнословенске државе који су накнадно објављени (Радоје Јанковић, *Пупин, Тесла и амерички Срби,* Чачак, 2022; Михајло Пупин (Драгољуб Р. Живојиновић, прир.), *Пупин. Национално-политички рад,* 1908–1935, Београд, 1998; Давид Албала (Ђорђе Н. Лопичић, прир.), *Др Давид Албала. Специјални делегат при Југословенском краљевском посланству у Вашингтону, 1939–1942,* Београд, Теовид, 2010, Константин Фотић, *Рат који смо изгубили,* Београд, Вајат, 1995).

Ослањајући се на поменуте изворе и литературу, у овом раду ћемо настојати да објаснимо ко су генерације српских исељеника у САД и како су оне себе дефинисале, затим, како је на њих гледала и утицала нова Краљевина СХС/Југославија, а како комунистичка Југославија, и на крају, да ли су и у којој мери питања идентитета доприносила или не интеграцији Срба у америчко друштво.

Ко су припадници генерација српске дијаспоре у САД?

Иако најбројнији народ у новој јужнословенској држави 1918. године, број Срба досељеника у САД, у поређењу са другим Јужним Словенима је био мали – око педесет хиљада. Број Хрвата и Словенаца био је много већи и достизао је стотине хиљада људи. Поред мале бројности, Срби су у САД долазили из различитих крајева бивше Аустроугарске (Хрватске, Славоније, Далмације, Војводине, Босне и Херцеговине), Краљевине Црне Горе и Краљевине Србије. Разлике међу овим Србима биле су значајне и видљиве. Они су углавном били земљорадници, неписмени, без знања језика и без иметка. Најчешће су радили тешке физичке послове у рудницима, челичанама, фабрикама, кланицама и шумама. Насељавали су се широм САД, углавном око великих градова где је било посла, од државе Вашингтон до Калифорније, Сан Франциска и Лос Анђелеса на Западној обали и од Чикага на Великим језерима, преко Њујорка, до Њу Орлеанса на Источној обали. Као рудари радили су у унутрашњости САД, у Минесоти, Пенсилванији, Аризони, Невади и другде. Припадници друштвене елите су били малобројни, а њени најзначајнији представници били су Михајло Пупин и Никола Тесла. После Другог светског рата, у САД су стигле избеглице из комунистичке Југославије, већински официри и војна лица, поборници равногорског покрета и династије Карађорђевић.

Еволуција слике о себи и другима у америчком контексту

У циљу заштите својих живота и права у САД, Срби су стварали различите организације, окупљали су се око малобројних православних храмова. У годинама економских криза које су повремено погађале САД, остајали су без посла и дохотка. Због тога и због лоших навика које су доносили из крајева из којих су потицали, западали су у велике тешкоће, страдали, губили оно што су стекли и често нису успевали да формирају породице.

Ипак, поједине организације имале су школоване људе и објављивале су своје листове, углавном краткотрајно, и организовале су скупове и саборе поводом верских празника

(28. јун – Видовдан, Ђурђевдан, Илиндан, Митровдан). Видовдан је од краја 19. века сматран верским празником посвећеним свим српским јунацима палим за слободу током историје од Косовског боја. Анализа прославе Видовдана и других важних датума за Србе у америчком контексту, из године у годину, представља важан приступ за упознавање еволуције и мена српског идентитета у САД.

Интеграција у америчко друштво и интерес јужнословенске државе за исељеништво

Међу првим и најзначајнијим организацијама Срба у САД убрајали су се Српски православни савез „Србобран" са седиштем у Чикагу, Словенско усељеничко друштво у Њујорку и Српски народни потпорни фонд у Сан Франциску. Различита српска удружења су се често уједињавала и разједињавала, што је доводило до сукоба са другим групама и организацијама Срба. Међу Србима, велики утицај је имао лист „Амерички Србобран", који је почео да излази 1. јула 1906. године. Међутим, и тај лист је био оспораван од других гласила српске дијаспоре у САД, а у њихове сукобе се укључио Михајло Пупин као најзначајнија личност српског исељеништва.

Пупин је био један од ретких Срба који је у САД остварио „амерички сан" – постао је угледан и богат по ондашњим мерилима. На основу својих бројних научних открића и патената, стекао је финансијску и материјалну сигурност која му је омогућила да се посвети национално-политичком раду међу Србима у САД. Био је велики патриота, истрајан у остваривању својих намера и циљева. Био је добар познавалац српске историје и традиције. Пореклом из Војне границе, Пупин је био велики противник Аустроугарске, који је са петнаест година живота стигао у САД. Залагао се за савез балканских народа и држава и за ослобођење од турске и хабзбуршке власти. Годинама је окупљао Србе у савезу „Слога", чији је био председник. Његова активност у САД и наглашени српски патриотизам и монархизам створили су отпор код многих српских организација и појединаца. Као генерални конзул Србије у Њујорку (1911–1920), Пупин је обавио многе корисне дипломатске

и политичке послове за Краљевину Србију и Црну Гору. Његова активност је потврдила интерес дијаспоре у САД за Краљевину СХС/Југославију, која је у периоду између два светска рата наступала међу исељеницима, без већег успеха, са идеологијом „троименог народа" и „интегралног југословенства".

Долазак релативно великог броја српских избеглица монархиста после 1945. године у САД нове комунистичке власти у Југославији су виделе као претњу за своје интересе. Оне су се прибојавале да српске и јужнословенске антикомунистичке избеглице не нађу „социјалну базу" у претходним генерацијама из Југославије насељеним у САД за претпостављене активности против титоистичког режима. Све до распада СФРЈ 1991. године, југословенски режим је настојао да те избеглице у САД физички елиминише или да развије пропаганду која би утицала на стварање „лојалне емиграције" у служби промовисања интереса југословенских комуниста.

Проф. др Биљана Шимуновић-Бешлин
Редовна професорка
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
simunovic@ff.uns.ac.rs

Национални идентитет у аутобиографском дискурсу Срба у Војводини у 20. веку

Збивања у свету на почетку 21. века показују да је национализам сложенија друштвена појава него што су претпостављали теоретичари током друге половине и крајем 20. столећа (имагинарна заједница, друштвена конструкција и сл.). Штавише, интензивно јачање национализама, које за последицу има националну искључивост и међунационалне сукобе, како у Европи, тако и широм света, указује на потребу преиспитивања теорија национализма. По мишљењу многих историчара, за разумевање национализма у садашњости од великог значаја би могло да буде проучавање „личног“ национализма у прошлости, национализма у свакодневном животу, индивидуалног „живљења нације”. За истраживање искустава и емоција у вези са национализмом, и односа према националном идентитету, посебно су значајни историјски извори аутобиографског карактера: најчешће дневници, успомене, сећања, мемоари, преписка, као и публицистичка и књижевна дела са аутобиографским елементима.

У аутобиографском дискурсу аутор је истовремено и јунак приповедања. Неретко, писци аутобиографских текстова покушавају и да тумаче историјски контекст доживљаја и искустава о којима пишу. Нису ретки примери да успешна наративна стратегија у мемоарским или дневничким записима учини ауторову, субјективну интерпретацију историјских појава, догађаја и процеса убедљивијом од научне, превасходно захваљујући високом степену саосећања или поистовећивања читаоца са писцем. Према неким истраживањима, преиспитивање индивидуалног националног идентитета у аутобиографском дискурсу у неким случајевима

може да одигра извесну, а у неким случајевима чак и врло значајну улогу и у процесу конституисања нације.

Бројни и разноврсни аутобиографски текстови које су писали Срби током 18. и у 19. веку представљају значајне историјске изворе. Истовремено се може тврдити и да су одиграли значајну улогу у концептуализацији модерног српског национализма. Пажњу историчара, али и шире читалачке публике, континуирано привлаче мемоари Срба пореклом из Хабзбуршке монархије: Симеона Пишчевића и његовог сина Александра, успомене Доситеја Обрадовића, сећања Саве Текелије, аутобиографска и књижевна дела и публицистички радови Јоакима Вујића, Јована Стерије Поповића, Јакова Игњатовића, Ђорђа Стратимировића, Михаила Полит-Десанчића. Наведени аутори су живели у мултинационалном, мултиконфесионалном и мултилингвалном друштву, у условима честих државно-правних, демографских и политичких промена и њихова дела се сврставају у значајне историјске изворе за историју Срба. Описи њихових доживљаја и осећања везаних за националну припадност нису само историјски извор, него и штиво које читаоце, генерацију за генерацијом, подстиче на преиспитивање личног односа према националном идентитету.

Национални идентитет је присутан и у аутобиографском дискурсу Срба у Војводини у 20. веку. Као пример се могу истаћи мемоари Михајла Пупина, научника светског гласа, рођеног средином 19. века у банатском селу Идвору. Објављени су први пут на српском (односно српскохрватском) језику 1929. године, као издање новосадске Матице српске. Пупинове успомене под насловом *Са пашњака до научењака* је, чим су изашле из штампе, хвалио Милош Црњански. Млади књижевник, чији је роман под насловом *Сеобе* објављен приближно у исто време, у *Гласнику Историског друштва у Новом Саду* признао да се понекад такозвана „лепа књижевност, замишљених живота, догађаја и судбина, чини скоро бесмислена, нарочито кад се упореди са књигама чији је садржај истинит доживљај, патња која се збиља збила". Настојао је да скрене пажњу читалаца *Гласника*, углавном историчара, углавном Срба, на књигу једног „човека науке и проналазака, који је у моћном, америчком свету, *достојно оличавао наш народ* (истакла

Б. Ш. Б.)“, књигу која се чита „у сласт, као некад, ваљда, књига о животу Доситеја”. Обе књиге се и у 21. веку читају и надахњују читаоце да саосећају и са књижевним ликовима које је Црњански створио на основу сачуваних описа доживљаја и осећања стварних људи, Срба који су живели у 18. столећу, и са стварним Михајлом Пупином, врсним мемоаристом који је живео у 19. и у првим деценијама 20. века.

Проучавање историје Срба у Војводини представља сложен подухват, који посебно деликатним чини дефинисање Војводине. Замишљена је крајем 18. века као аутономна територија у Хабзбуршкој монархији, односно Краљевини Угарској, у којој би требало да буде заштићен национални и вероисповедни идентитет Срба. Требало је да обухвати области на југу Угарске, у Панонској низији, око Дунава и Саве, које су се граничиле са подручјем где се од 1804. рађала модерна Србија. Структура становништва је у Барањи, Бачкој, Банату и Срему од средине 18. до почетка 20. века била изразито хетерогена. Срби нису представљали апсолутну већину становништва у овим областима. Неговање култа Војводине, као ултимативног српског политичког пројекта у Угарској, показало се као изузетно значајно на крају Првог светског рата, када је на крхотинама некадашње мултинационалне Аустроугарске, стварана држава Јужних Словена.

Крајем новембра 1918. у Новом Саду је одржана Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена из Барање, Бачке и Баната. Неколико стотина посланика и неколико посланица једногласно је одлучило да ове области буду „присаједињене” Краљевини Србији. На мањем скупу су у то време истоветну одлуку донели и Срби из источног Срема. У југословенској краљевини је Војводина опстала као стални подсетник на вишевековно настојање „српског народа да се одржи у својој народној индивидуалности, етничкој, верској и политичкој, у земљи са страним господарима и именом”. Када је 1929. југословенска краљевина „прекројена”, креирана је Дунавска бановина у којој је Војводина обједињена са Шумадијом. Тако је постигнуто да Срби у овој административно-територијалној јединици статистички преовладају над Мађарима и Немцима. За време Другог светског рата је

територија Војводине била распарчана на делове који су припали Мађарској, Независној Држави Хрватској и Србији под немачком војном окупацијом. После Другог светског рата је одлукама органа револуционарних власти Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) конституисана Аутономна Покрајина Војводина у саставу Народне Републике Србије. Из састава Војводине су тада искључени Барања и вуковарски срез у западном Срему. Ове области су припојене Републици Хрватској.

Комунистичка револуција је у Војводини „смањеног" обима довела до драматичне промене националне структуре становништва. Немци су протерани из читаве Југославије, што је значило да је из Војводине исељена скоро трећина становника. У насеља у којима су од средине 18. века до 1945. живели Немци, доселили су се колонисти, углавном Срби из разних крајева Југославије, који су учествовали у рату на страни народноослободилачког покрета, предвођеног комунистима. У револуционарној атмосфери било је могуће креирати револуционарни концепт Војводине као аутономне покрајине у оквиру Србије која је постала република. Нова Војводина замишљена је као покрајина у којој се подстиче и штити аутономни развој мањинских националних заједница, а не национални идентитет Срба, који су сада у њој чинили апсолутну већину становника.

Покушаји спајања традиционалног и револуционарног концепта Војводине изазвали су поделе унутар политичке (комунистичке) и интелектуалне елите, а донекле и у широј јавности у Војводини. Почетком 1960-их већ су у пуном јеку били „спорови о аутономији". Водећи комунистички лидери у Војводини сматрали су да није спорно да се „Војводином сматрају оне територије некадашње јужне Угарске, а северно од Саве и Дунава, на којима су у компактним масама живели Срби, јер је и сам термин Војводина настао у вези с њиховом борбом у 18. и 19. веку за своју аутономију на тој територији". Заговорници борбе за посебан статус Војводине у социјалистичкој Југославији (као аутономне покрајине у оквиру Србије или као републике равноправне са Србијом и другим републикама у Југославији) истицали су превасходно мултинационалну структуру становништва, али и географске и

економске особености равничарског, изразито аграрног региона. Крајем 1960-их и почетком 1970-их извршене су уставне промене којима је Војводина формално остала аутономна покрајина у саставу Србије, али суштински равноправна са такозваном „ужом" Србијом. Исти статус имала је и Аутономна Покрајина Косово и Метохија. Крајем 1980-их је у сложеним међународним и околностима унутар југословенске политичке елите изнуђена смена такозваних војвођанских „аутономаша". Само неколико година касније у Србију и Војводину су почеле да стижу десетине хиљада избеглица, Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине, република које су претходно прогласиле независност од Југославије и биле међународно признате као посебне, националне државе.

Бројни аутобиографски текстови (како објављени, тако и рукописи који се чувају у архивима) сведоче о личним искуствима током 20. века, како Срба који су рођени и живели у Војводини, тако и Срба који су пореклом из Војводине, али су живели у другој средини, Срба који су рођени ван Војводине, али су у Војводини проживели значајан део живота. Описани доживљаји у вези са националним идентитетом могу да битно допринесу идентификовању чинилаца који су на индивидуалном нивоу утицали на обликовање националног идентитета као српског, југословенског или војвођанског (наднационалног, покрајинског или регионалног), као и на развијање националне индиферентности. Истраживање аутобиографских текстова има потенцијал да омогући дубље разумевање наведених појава и на колективном нивоу.

Међу најзначајније аутобиографске изворе могу се убројати објављена дела и рукописна заоставштина двадесетак аутора, међу којима су: Михаило Полит-Десанчић (1833–1920), Михајло Пупин (1854–1935), Радивој Симоновић (1858–1952), Тихомир Остојић (1865–1921), Станоје Станојевић (1874–1937), Исидора Секулић (1877–1952), Васа Стајић (1878–1947), Милан Петровић (1879–1952), Милутин Миланковић (1879–1958), Никола Радојчић (1883–1964), Вељко Петровић (1884–1967), Алимпије Поповић (1888–1967), Трива Милитар (1889–1977), Петар Добровић (1890–1942), Аница Савић-Ребац (1892–1953), Милош Црњански (1893–1977), Душан Ј. Поповић (1894–1965), Федор Никић (1894–1989), Милан Кашанин

(1895–1981), Сава Шумановић (1896–1942), Милан Коњовић (1898–1993), Жарко Зрењанин (1902–1942), Младен Лесковац (1904–1991), Јован Поповић (1905–1952), Јован Веселинов Жарко (1906–1982), Бошко Петровић (1915–2001), Живан Милисавац (1915–1997), Стеван Дороњски (1919–1981), Душан Поповић (1921–2014), Дејан Медаковић (1922–2008), Борислав Михајловић Михиз (1922–1997), Александар Тишма (1924–2003), Ђорђе Лебовић (1928–2004).

Др Горан Милорадовић
Научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
goranm065@gmail.com

Антун Старчевић и хрватска „школа" расизма. О перцепцији Срба, Словена и Јевреја код појединих хрватских интелектуалаца – следбеника правашке идеологије

Постоји у историографији контроверза о карактеру идеологије хрватског историјског права (праваштва) и њеној историјској улози. Поједини аутори – Виктор Новак, Иво Ледерер, Срђа Трифковић, Милорад Екмечић, Алекса Ђилас, Џонатан Гумс – указују на постојање везе између идеја Анте Старчевића и Независне Државе Хрватске (НДХ). Публициста и праваш Мато Ханжековић писао је 1938. године да је „Старчевић одгојио неколико генерација у посве расној мржњи на све што је српско". Филозоф и усташа Јулије Маканец сматрао је да: „Иако је Старчевић био поклоник идеја француске револуције он није прихватио мисао о једнакости људи, него се кретао путовима, који су појам народа доводили у изравну свезу с појмом расе и крви." Историчарка Мирјана Грос констатовала је како је Старчевић „пронашао [...] у свом времену подљуде", указала на његове „тврдње о неједнакости људи" и закључила да се он „приклања тоталитарној демократији која брише права мањина и појединаца". Историчар Џон Кокс сматра да су идеје др Анте Старчевића биле „извор" усташке идеологије, а Рори Јеоманс да је управо он поставио темеље „аутохтоне школе хрватског расизма".

С друге стране, постоји група аутора која је оспоравала тумачење по коме је Анте Старчевић аутор расистичке доктрине. Јосип Хорват је сматрао да су људи које Старчевић означује кованицом „Славосерби" били „онај етички олош који треба онемогућити и искоренити у сваком народу", а не раса или народ. Према мишљењу Томислава Ладана, такво тумачење заступали су и Бартул Попарић, Бранко Дрешлер, Васа Богданов, Јован Скерлић. Од млађих аутора идеолошку везу праваштва и усташтва оспоравали су

Мирјана Грос, Фикрета Јелић-Бутић, Невенко Бартулин, Томислав Јоњић. Тако, на пример, Јоњић тврди како Старчевићев израз „пасмина" не значи само „расу", него и „сој, врсту", и да не треба сматрати да је коришћен у расистичком смислу. По његовом мишљењу, Старчевић речју „Славосерби" означава људе одређеног карактера и одређених друштвено-политичких ставова, а не „расне" особине неких народа, јер тај израз користи и за неке Хрвате (Јелачића, Мажуранића, Штросмајера, Рачког). Међутим, према налазу Милорада Екмечића, термин „пасмина" јесте синоним речи „раса", што је потврдио сам Анте Старчевић кад је одобрио да у једном његовом тексту реч „пасмина" буде преведена на немачки као „die Rasse".

Чињеница да се име Мирјане Грос налази у обе наведене групе указује на друштвену и политичку климу у време када је она писала и на месту где је писала. Тема је, очито, обрађивана под снажним друштвеним, идеолошким и политичким притиском, те заслужује поновну обраду која би, поред осталог, укључила критику историографије о тој теми. Тема до сада, дакле, није обрађена доследно и целовито, без опортунизма и конформизма.

Ово истраживање полази од хипотезе да усташка идеологија није никаква аномалија нити историјски инцидент настао под утицајем фашизма или нацизма, већ крајњи резултат развоја идеја Антуна Старчевића и његових истомишљеника, а да је усташки режим крајњи облик примене те идеологије, која укључује шовинистичко и расистичко деградирање одређених народа и има потенцијал да доведе до геноцида.

Расизам опаком идеологијом чини то што људе дели на више или мање вредне и безвредне, те на основу тога одређује њихова права. Вредносно хијерархизовање народа на основу њихове „културе", „морала", „крви", „пасмине" или „облика главе" Старчевића открива као расисту. Тако он 1879. године у књизи *Pisma Magjarolacah* говори о „[...] три ступња савершенства: ступањ животиње, ступањ разбора, и ступањ ума, душевности. Славосерби нису достигнули ни најнижи ступањ, а из њега не могу се дигнути." Реч „Славосерби" је „шифра" којом он означује бића (људе) на степену развоја нижем од животиња. Старчевић сматра да би за „наслов марве" „Славосерби" требали његовим следбеницима

„љубити руке и ноге". То је у складу са расистичким теоријама о којима је писао Џорџ Мос, по којима постоји непрекидни хијераријски низ, *scala naturae*, који људе повезује са животињама. Док се код неких западноевропских антрополога на месту споја животиња и људи налазе мајмуни, код Старчевића се налазе „Славосерби". Тим термином он је обележавао Србе и оне Хрвате који следе панславистичку или југословенску идеологију, али и све друге људе које он сматра својим идеолошким и политичким непријатељима.

Старчевићева теорија првобитно се појавила као социјални расизам, али је временом еволуирала ка биолошком расизму. Један облик социјалног расизма је формулисао мађарски аутор Јожеф Етвеш 1851. године и по том поимању „нација није заједница језика, него историјски производ мешања разних раса у једној држави". Зато и Старчевић у књизи *Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?* 1867. године пише: „Сваки је народ смеса различитих народах, различите керви. [...] Што имамо најчистије херватске керви, то је у племству Турске, она бо се ово 400 годинах најмање меша, с туђом кервју." После мистичног појма „крви" Анте Старчевић се у књизи *Iztočno pitanje*, написаној 1876. године, а објављеној 1899, сасвим окренуо биолошком расизму: „По формации главе, по целу обличју и по значају лакше разазнати ћете Сербина од Хервата него н.п. Руса од Шпањолца."

Хрватска школа расизма дала је бројне ауторе и политичке делатнике у разним правашким странкама, укључујући и усташки покрет. Правашка идеологија је временом, услед промена историјских околности и политичких потреба, добијала различите организационе форме и интонацију, али је имала и једну константу: на сваки начин је настојала да докаже различитост и супериорност Хрвата у односу на Србе, „Славосербе", „Влахе" и друге „инфериорне" и „непријатељске" народе, са којима се треба обрачунати.

Анализа литературе показала је да се може говорити о постојању аутентичне хрватске школе расизма, чији родоначелник је Антун Старчевић. Неки хрватски аутори расистичких текстова били су следбеници његове политичке доктрине, неки су се само позивали на његове текстове, а неки су користили и друге узоре.

У сваком случају, постоји низ интелектуалаца и политичара који чине својеврсну школу расизма.

Истакнути аутори те школе били су: Ћиро Трухелка (1865–1942), археолог и историчар, праваш, заступао је тезу да су Хрвати и босански муслимани припадници (супериорне) плавокосе расе, док су Срби носиоци (инфериорне) влашке „тамне крви" и туђи расни елемент; Стјепан Радић (1871–1928), политичар, политолог, праваш и лидер Хрватске сељачке странке (ХСС); Филип Лукас (1871–1958), географ, геополитичар, праваш и председник Матице хрватске 1928–1945. године. Није био усташа, али је њиховој идеологији давао интелектуални легитимитет; Др Иво Пилар (1874–1933), правник, геополитичар и праваш. Речи „раса", „крв", као и Старчевићево име, врло су фреквентне у његовој књизи *Јужнославенско питање*; Др Милан Шуфлај (Sufflay, 1879–1931), филозоф, албанолог и праваш. Непребројиво је колико пута он у својим текстовима употребљава речи „крв" и „раса"; Иван Сисарић, лекар, праваш и члан ХСС-а, написао је књигу *Hrvatski mit XX. stoljeća: ideologija Hrvatskog seljačkog pokreta: apologija hrvatskog nacionalizma*, у којој покушава да докаже да је идеологије ХСС-а супериорна и комунизму, и фашизму и нацизму, са којима их често упоређује; Др Стјепан Буђ (1888–1975), правник, члан ХСС-а, праваш и поборник готске теорије порекла Хрвата ; Др Доминик Мандић (1889–1973), фрањевац и историчар; Мирко Кус-Николајев (1896–1961), социолог и етнолог, библиотекар у Главној управи за пропаганду НДХ; Др Младен Лорковић (1910–1945), докторирао права у Берлину, праваш, потом усташа и сарадник Анте Павелића, министар спољних послова у влади НДХ; и други.

После сусрета са доглавником Славком Кватерником (1878–1947) Адолф Хитлер је причао о „готском" пореклу Хрвата, закључивши да би тај народ, ипак, требало „германизовати". Даља анализа положаја Хрвата у нацистичкој расној теорији показује да би им, као и Естонцима, Летонцима и сл. вероватно припала улога *перијека* (каста слугу), изнад којих би били Немци као *спартијати* (владајућа каста), а испод којих би били Словени као *хелоти* (робље) Новог европског поретка. Та „хијерархијска лествица" народа није независна од раније аустроугарске антисрпске и антисловенске

пропаганде и сличне хијерархизације народа унутар царевине, по којој су се Срби и други Словени налазили на дну. У околностима Другог светског рата на простору Југоисточне Европе, њима су придодати Јевреји и Цигани. У програмској књижици *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, чија се идеологија базира на расистичким схватањима о „крви и тлу", тврди се да је Анте Старчевић „духовни отац Поглавников [...] Павелић је ређе од свог претходника и узора користио изразе „раса", „сој" и „пасмина", а далеко чешће реч „крв" и њене изведенице „крвни", „чистокрвни", „крварити", „крвави", „крвопролиће", „крвнички" и сл.

Најпотпунији израз биолошког огранка хрватске расистичке школе појавио се у НДХ. У *Hrvatskoj enciklopediji*, објављеној 1942. године, у оквиру одреднице *Čovjek*, постоји део под називом *Čovječje rase*, а са одељцима: *Pojam i definicija rase*, *Postanak rasa*, *Nasljedne razlike čovjeka*, *Razvitak nauke o ljudskim rasama*, *Podjela i opis ljudskih rasa*, *Rasa i narod*, итд. Аутор чланка је Словенац, универзитетски професор у Загребу др Борис Зарник (1883–1945), који је указао на физичке карактеристике људи, попут облика тела и боје коже, што је илустровано фотографијама, цртежима и графиконима. Он је веровао да расе и наука о њима постоје, али је истовремено тврдио како не може „[...] бити говора о 'нижим' ни о 'вишим' расама, ни о мање ни о више вриједнима, јер је свака раса срасла са својом околином у хармоничну цјелину", као и да „расистичка настојања немају ослона у знаности о расама". Зарник је, дакле, одбацивао друштвене и политичке консеквенце расизма, али не и саму расну предрасуду и њену „научност".

Старчевићева идеологија развила се временом у школу, која се понекад испољавала као социјални расизам (истиче културну и моралну супериорност Хрвата), понекад као биолошки расизам (позива се на „крв", „пасмину" и физичке карактеристике), а понекад као оба уједно. Нижа бића за Старчевића били су они који „не знају" да су Хрвати, али само док то не „спознају" и не прихвате хрватско име, тј. док се не „похрвате". У почетку то је био својеврсни утилитарни расизам, осмишљен као средство вербалног насиља над нехрватима. Касније, усвајањем нових расистичких идеја и тумачења, као и услед промена у политичком и интелектуалном

контексту, дошло је до нових варијација основног расистичког постулата, да сви људи нису једнаки и да постоји непромењива хијерархија народа. Тако су настајала нова образложења „супериорности“ хрватске „господујуће“ (тј. „владајуће“) нације и „права” која из тога проистичу, све до покушаја истребљења „инфериорних”.

Др Милутин Живковић
Виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
mzivkovickv@gmail.com

У потрази за идентитетом. „Албанство" и „хрватство" старорашких муслимана током Другог светског рата

Проблематика настанка и развитка културног и националног идентитета муслимана/Бошњака са подручја бивше Југославије позната је домаћој, а делимично и страној научној заједници. Од политичке кованице у другој половини 19. века, преко „народноослободилачког" и уставно-политичког „муслиманства" (током 60-их и 70-их), дошло се до „бошњаштва" почетком 90-их година 20. века. У првом плану истраживача су, међутим, углавном били муслимани са подручја данашње Босне и Херцеговине, док су њихова браћа по вери са простора Старе Рашке, односно данашње југозападне Србије и северне Црне Горе, остала ван фокуса. Оваква размера присутна је и у литератури, па, сходно томе, при раду на теми коју презентујемо нисмо имали јачих упоришта у њој.

Помоћ је, неочекивано, стигла из домена књижевности. Професионалним историчарима несвојствено је да се често позивају на ову литературу из методолошких разлога, али управо она, због неограничености строгим правилима, некада може понудити занимљиве одговоре. Дакле, српски писац Меша Селимовић у својим *Сјећањима* наводи да су муслимани вековима били „првенствено окренути религији", те да су њихови „национална неодређеност, лутање између етничког и религиозног идентификовања, неимање колективног смјера и недостатак повјесне перспективе" резултирали „колективним несналажењем и пасивним односом према животу". На ове речи се надовезује исламолог Дарко Танасковић закључком да југословенски муслимани „емоционално, психолошки и политички, сем малобројних изузетака, нису и не желе да буду Срби", као што „у већини нису и не желе да буду ни Хрвати". Додали бисмо, да, сем малобројних изузетака, ништа више нису желели да буду ни Албанци.

Ова мишљења се, широко гледано, могу узети као међаши нашег истраживања. Унутар њих појављују се бројна питања. На првом месту, шта је прави узрок „хрватству" и „албанству" старорашких муслимана током окупације? Да ли су то биле развојне фазе данашњег бошњачког идентитета или можда политичка стратегија њихове елите? Ако су у питању политичке агенде, у којим тренуцима рата су коришћене и са којом намером? Како су се власти потенцијалних држава асимилатора, Независне Држава Хрватске (НДХ) и Краљевине Албаније („Велика Албанија"), постављале по питању идентитета муслимана? Какве су у свему томе улоге италијанских и немачких окупатора, а какве партизанског и равногорског покрета? Колико добро су они разумели сложену идентитетску комбинаторику на простору Србије?

Сумирајући наша досадашња истраживања, можемо понудити следеће хипотезе и одговоре. Мишљења смо да је идентификација муслимана са албанским или хрватским идентитетом ствар тренутка и плод политичког опортунизма. „Хрватство" је било актуелно у почетним фазама окупације због веза са Босном и неопходне војне и економске помоћи, док је „албанство", из мање-више истих, практичних разлога, потрајало све до ослобођења (са различитим интензитетом и само на појединим местима). Река Лим се може узети као вододелница ових процеса. Грубо гледано, муслимани са леве обале су били склонији да себе виде као део хрватског етничког простора (пре свега Босне), а они са десне, везујући се за Косово и Метохију, албанског. Њихово мешање било је међутим, незамисливо. Закључак који се намеће јесте да су старорашки муслимани добро знали шта нису, иако још увек нису тачно поимали шта јесу, наравно, изван снажног верског идентитета везаног за ислам.

НДХ и Албанија су посматрале само краткорочне ратне војно-политичке интересе и стога нису имале адекватне начине да приступе асимилацији муслимана, чак и да је било искрене воље са друге стране. Младој хрватској држави недостајало је ресурса и политичке моћи да обезбеди трајно присуство на простору Старе Рашке, без чега је сваки покушај био унапред осуђен на неуспех. С друге стране, крилатица о муслиманима као „цвећу хрватства" ускоро је доживела кризу и у самој Босни.

Албанске власти, делујући преко Косова, биле су организованије и упорније. Из јаких проалбанских упоришта у Новом Пазару, Рожају и Тутину, а једно време и Сјеници, политика „албанизације" старорашких муслимана добија на снази током прве две године окупације. Отварају се бесплатни курсеви албанског језика за одрасле, школе за децу на албанском језику, појављују се двојезични печати и штамбиљи, симболи албанске државе на улицама, итд. Политичка агенда припајања Старе Рашке Албанији (уместо окупираној Србији и Црној Гори) изискивала је брзе и значајне резултате у кратком периоду, који су ипак изостали. Притисак на локалне муслимане од стране извршних власти у том правцу, само је погоршао ситуацију, те је и овај асимилаторски пројекат доживео крах. Његови рецидиви међутим, повремено „испливавају" у неким деловима данашње Србије.

Што се тиче окупаторских режима, како италијанског, а још више немачког, они нису имали пуно сазнања о овом скрајнутом делу Балкана. Италијани су барем разумели значај верског идентитета на овом простору, па су и Србе и муслимане стриктно перципирали као конфесионалне заједнице, мада су на тај начин првенствено желели да спрече њихово везивање за српски, односно албански и хрватски национални идентитет. Немци су, на другој страни, били збуњени верском и идентитетском шароликошћу Старе Рашке, имајући проблема да је разликују и одвоје од Косова и Метохије. Стога су, с обзиром на њихово кратко присуство у овом крају и пријатељски став старорашких муслимана према њима, решавање постојећих проблема остављали за период после победе у рату, коју нису дочекали (виде их и као „Муслимане" и као „Арнауте", „Бошњаке" или „Албанце"). И један и други окупатор, међутим, „кокетирају" са употребом термина „Санџак", везујући га још чвршће за традицију муслимана.

Будући састављени од припадника локалног становништва, четници и партизани су најбоље схватили држање муслимана и њихове елите. И једни и други су увидели да они нису ни Срби, ни Хрвати, ни Албанци, већ засебан, још увек неизграђен, ентитет. Равногорци су се одлучили на сукоб са њима, док су им комунисти понудили избалансирану варијанту верско-политичког идентитета, сажетог

у термину „Муслимани”. Зато су у њиховом придобијању имали и више успеха. Комунисти су на тај начин, муслиманима дали неопходан правно-политички калуп у којем ће се током друге половине 20. века, коначно, искалити и њихов национални идентитет, оличен у данашњем бошњаштву.

Др Драгомир Бонџић
Научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
dragomirbondzic@yahoo.com

Професори Београдског универзитета после Другог светског рата – „непријатељи" и „поштена интелигенција"

Београдски универзитет, основан 1905. године на темељу дугог и мукотрпног културног, просветног и научног развоја током 19. века, представљао је највишу наставну и научну установу српске, а потом и југословенске државе, и главни ослонац и покретач њеног даљег друштвеног, привредног, економског, културно-просветног и научног напретка. Универзитетски наставници су чинили сам врх српске интелектуалне елите. Српска интелектуална елита се у почетку формирала претежно од учених Срба из Хабзбуршке монархије, да би од половине 19. века све већи број интелектуалаца, па тако и универзитетских наставника, долазио из саме Србије. Током друге половине 19. века углавном су школовани у најзначајнијим европским универзитетским центрима, у Аустрији, Немачкој, Француској, Швајцарској.

У периоду између два светска рата српска универзитетска елита се увећавала и даље школовала и усавршавала, све више у Београду, али и даље у великој мери у иностранству, пре свега у Француској. Професори Београдског универзитета су у међуратном периоду уобличавали своје политичке ставове и гледишта у односу на основне националне и друштвене проблеме у складу са динамичним и сложеним развојем друштвено-политичке ситуације у држави. Суочавали су се са питањима народног јединства, уређења државе, решавања српско-хрватског питања. Међу њима је било присталица унитарног централизма и, знатно мање, федерализма или давања аутономија неким историјским покрајинама. Неки од њих су почетком 30-их година прихватили концепт интегралног југословенства, док су други крајем те деценије

у новим историјским условима, тежили да на прво место поставе српско национално питање и његово решавање. У идеолошком погледу, српска универзитетска елита је у међуратном периоду припадала једном од три идеолошка круга: либерално-демократском, социјалистичком или конзервативном. Сва три круга су имала своје истакнуте представнике међу београдским универзитетским професорима, а припадност одређеном кругу у међуратном периоду увелико је одређивала и њихово понашање и судбине у Другом светском рату и после њега.

Развој Универзитета и српске универзитетске елите био је нагло и трагично прекинут Другим светским ратом и окупацијом земље. Током ратних година, универзитетски професори су страдали, хапшени, затварани у логоре или били у заробљеништву у Немачкој; појединци су сарађивали са неком од сукобљених страна у грађанском рату (партизанским покретом или равногорским покретом) или са Немцима и српском администрацијом под окупацијом; већи део је био пасиван и суочавао се са тешкоћама живота и преживљавања под окупацијом. Један број старијих наставника, међу њима и неки од оснивача Универзитета из 1905, умрли су уочи или током рата. Неколицина наставника је услед сарадње са окупатором током рата била убијена (4) или кажњена уклањањем са Универзитета (37) у првим месецима по ослобођењу Београда.

Крај Другог светског рата, ослобођење земље од окупатора и долазак Комунистичке партије Југославије на власт донели су радикалне политичке и друштвено-економске промене и сместили Универзитет и универзитетске професоре у потпуно нове услове живота и деловања. Комунистичка партија је после победе у рату и револуције освојила власт и приступила изградњи нове државе и друштвено-економског система заснованог на свом програму и политичким и идеолошким поставкама. Партија је узела све полуге власти у своје руке и успоставила „диктатуру пролетаријата", једнопартијски систем у којем је преко својих органа, државних институција, војске, полиције, пропаганде и масовних организација руководила, усмеравала и надзирала све државне, политичке, друштвене, привредно-економске, културно-просветне, научне и свакодневне активности, збивања и кретања.

Још пре завршетка рата, крајем 1944. и током 1945, преузета је контрола над Универзитетом и надзирана је његова обнова и припреме за почетак рада. Одмах су формулисани и основни задаци ове старе установе у новом политичком и друштвено-економском систему, који су касније конкретније разрађивани и прилагођавани унутрашњеполитичким и спољнополитичким кретањима и потребама владајуће партије, увођењу планске привреде, сукобу са Совјетским Савезом, итд. Универзитет је у новом друштву посматран пре свега као „фабрика кадрова" који су били неопходни за његову изградњу и функционисање и за реализацију партијских амбициозних планова у реформисању државе, друштва, економије и културног и научног рада. Универзитет је требало „очистити" од „буржоаске традиције" која је развијана више деценија и од „објективистичке" науке својствене „реакционарним" системима западних капиталистичких земаља и предратне Краљевине Југославије. У „новом времену" и на „новом социјалистичком Универзитету" није било места за аутономију, која је одмах потиснута и занемарена. Напротив, Универзитет, наставу и науку је требало прожети политиком и идеологијом владајуће партије, идеологијом марксизма-лењинизма која је сматрана „једино правилном" научном методом и обликовати по моделу који је постојао у првој земљи социјализма Совјетском Савезу. На тим основама је требало школовати „нову социјалистичку интелигенцију", која је била неопходна за изградњу нове државе и економски и културно-просветни развој који је предвиђен првим петогодишњим планом и изградњом социјализма уопште.

Међутим, управо за спровођење такве политике новим властима је био неопходан постојећи стари наставнички кадар, формиран на темељу „буржоаске", „објективистичке" науке и школован у великим европским научним центрима средње и западне Европе. Партија је према тим наставницима гајила неповерење, проистекло из саме суштине комунистичке идеологије несклоне интелектуалцима који су сматрани колебљивим, несигурним и неспособним да беспоговорно спроводе партијске директиве и ставове. Исто тако, и њихово порекло, школовање на Западу, припадност грађанском слоју и претежно политичко усмерење ка

српским грађанским партијама и либералном капитализму и парламентарној демократији у међуратном периоду, потхрањивали су неповерење и сумњичавост нове власти. То је изискивало детаљно преиспитивање ставова и деловања старих универзитетских наставника у политичком животу међуратне Југославије, а посебно током Другог светског рата и окупације и однос према револуцији, новом режиму и социјалистичкој изградњи у првом послератним годинама. Таква свеобухватна контрола је вршена преко партијских органа, студентске организације, самих наставника присталица режима, као и преко органа тајне полиције, ОЗН-е, односно УДБ-е. На основу ње су партијски и државни просветни органи формулисали своју политику на Универзитету и однос према сваком наставнику понаособ, прилагођавајући ту политику објективним околностима и потребама изградње нове државе и друштва.

С друге стране, и стара универзитетска интелигенција се имала суочити са новим друштвено-политичким околностима, преформулисати своје темељне политичке и идеолошке ставове и пружити отпор или прилагодити се новом друштву. Међу професорима Београдског универзитета било је још увек неколико „очева оснивача", наставника који су били међу првима на Универзитету 1905. године. Велика већина је на Универзитет дошла касније, највише у међуратном периоду. Као што је речено, међу њима је било појединаца различитог политичког и идеолошког опредељења. Највећи део је заступао либералне демократске погледе и очување капиталистичког система, уз мање или веће социјалне реформе и захвате у развоју државе и друштва. У сваком случају ретки су били они који су били чланови Комунистичке партије или који су пре рата јавно изражавали блискост са њеном идеологијом и слагали се са радикалним политичким променама, револуционарним освајањем власти и завођењем једнопартијског система и „диктатуре пролетаријата". Према партијској евиденцији, на Универзитету су по завршетку Другог светског рата била свега два редовна професора члана Партије.

Неколицина наставника је отворено показивала своје неслагање са новонасталим политичким променама и политиком владајуће

револуционарне партије. Неки од њих су, као што је речено, непосредно после ослобођења ликвидирани или одстрањени са Универзитета. У наредном периоду, власт је посебну пажњу посвећивала овим непомирљивим противницима. Кроз сталну контролу живота и рада свих наставника, ови су посебно апострофирани, детаљно је анализирана њихова оријентација у међуратним годинама, активности током окупације и понашање после ослобођења. Сматрани су „непомирљивим непријатељима", констатовано је да се противе револуционарним променама, не учествују у друштвено-политичком животу и „изградњи социјализма" и не желе да усвоје идеологију марксизма-лењинизма. Обично је препоручивано да овакви наставници буду одстрањени са Универзитета. Међутим, овако радикалан однос према „непријатељима" се суочавао у пракси са њиховом бројношћу, с једне, и њиховом неопходношћу у изградњи нове универзитетски образоване елите, с друге стране. Наиме, стручњаке за „изградњу социјализма", развој планске привреде и културно-просветни развој је требало неко да образује, а у датим околностима постојећи наставнички кадар је био једини и није га било могуће одмах заменити адекватним наставницима. Ипак, у случајевима када је адекватна замена нађена и када су поједини наставници „непријатељи" своје ставове јавно и непомирљиво исказивали, Партија је приступала репресији и уклањала их са Универзитета, како не би „кварили" студентску омладину. До краја 50-их година са Универзитета је из политичких разлога уклоњено око тридесет наставника и асистената. Реч је била о одстрањеној елити.

С друге стране, ставови велике већине наставника, чак и када су сматрани „непријатељским", нису били опасни по владајућу партију и нису били оштро санкционисани. Партија је помно пратила и бележила, али и толерисала, очигледно неповерење, суздржаност, скептицизам, па и иронију и критицизам који су били присутни код велике већине наставника. Неке је сматрала „непријатељима", неке „пасивнима", „критизерима", „опортунистима", оштро их је критиковала и вршила политички, идеолошки и пропагандни притисак на њих. Међутим, трпела их је на појединим катедрама, схватајући да им не може наћи замену у научном и наставном раду;

наравно, детаљно их је контролисала и тежила је да њихово знање и рад искористи. И сами универзитетски наставници су били принуђени да се прилагођавају новој стварности и околностима, пошто је врло брзо постало јасно да оне неће бити привремене. Своје идеолошко-политичке ставове и опредељења су остављали за себе или их повремено исказивали кроз благу критику, иронију и подсмех према новим властима и њиховим напорима.

Пошто се југословенска власт после сукоба са Информбироом 1948. године одржала и потом извршила извесне измене у спољној, унутрашњој, па и културно-просветној политици, током 50-их година је компромис између Партије и интелектуалне елите на Београдском универзитету све више долазио до изражаја. Партија је делимично либерализовала своју политику на Универзитету, попуштала старијим наставницима, тежила да их кроз идеолошко-политички притисак, пропаганду и разне повластице придобије на своје позиције, „преваспита" и доведе на позиције „поштене интелигенције". Чак и када такви напори нису давали конкретне резултате код старијих наставника, они су толерисани и искоришћавани у настави док се то могло. Радило се о прихваћеној елити. Многи од старијих наставника су, искрено или из нужде, постајали сапутници режима, прихватали га и сарађивали са њим, прилагођавали себе и свој идеолошко-политички идентитет новим околностима.

Главне наде и напори власти су полагани у формирање и довођење на Универзитет млађих наставних кадрова, стручно оспособљених, али оданих партији и упознатих са идеологијом марксизма-лењинизма. Реч је била о стварању нове елите. Управо крајем 50-их и почетком 60-их година, на Београдском универзитету се одиграла и смена генерација, делимично условљена биолошким, а делимично политичким разлозима. До тада су старији наставници већ прихватили нови режим као свој пре него што су одлазили са биолошке сцене, а млади који су долазили на Универзитет, практично нису више ни имали избора и постајали су нова социјалистичка интелигенција.

Др Ивана Добривојевић Томић
Научна саветница
Институт за савремену историју, Београд
ivanadobrivojevic@hotmail.com

Од интегралног југословенства до братства и јединства. Покушаји изградње југословенског идентитета омладине

Важност изградње заједничког идентитета у новоствореним државама, било националним или мултинационалним добро је позната. Иако су још у деветнаестом веку млади били „мете реформатора и револуционара", тек је Први светски рат у потпуности извео омладину на политичку позорницу (Andrew Donson, *Youth in the Fatherless Land: War Pedagogy, Nationalism, and Authority in Germany, 1914–1918*, Cambridge, Harvard University Press, 2010, 2–3). Проживљене ратне страхоте утицале су на стварање „генерацијске свести". Издвајање омладине као засебне друштвено-политичке групе и ширење бирачког права путем снижавања добне границе (Felix Krawatzek, *Youth in Regime Crisis. Comparative Perspectives from Russia to Weimar Germany*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 5) утицало је на политичке елите да почну више да се обраћају младима. Ауторитарни и недемократски режими су настојали да мобилишу младе и да, кроз различите моделе индоктринације, осигурају подршку ових генерација. Краљевина и социјалистичка Југославија нису представљале изузетак. „Одани" подмладак стваран је већ у школским клупама и кроз разне формалне и неформалне организације. Соколски покрет, омладина Југословенске радикалне заједнице, Савез пионира и Савез социјалистичке омладине Југославије представљали су само неке од организација преко којих се, више или мање успешно, покушавало утицати на младе.

Сложене политичке и економске околности у којима су се после Првог, односно Другог светског рата нашле обе југословенске државе, утицале су на владајуће елите да, свака на свој начин, покушају да разреше тињајуће међунационалне конфликте, учврсте режим и осигурају трајност (новоствorене) државе кроз покушај

стварања заједничког идентитета младих. Иако се радило о потпуно различитим идеологијама – интегралном југословенству односно братству и јединству, као и потпуно другачијем приступу у васпитању, образовању и формирању „југословенских" генерација омладине, извесне сличности ипак су уочљиве. Циљ овог рада је да покаже које су се све методе власти, и у првој и у другој Југославији, користиле како би се „обликовале" генерације младих и створио код њих осећај заједништва и припадности, пре свега актуелном режиму, па тек онда држави. Како би се на најбољи начин осветлила, показаће се, утопистичка стремљења политичких елита, у раду ће посебан фокус бити стављен на период диктатуре краља Александра (1929–1935), односно на период раног и зрелог социјализма (1945–1965). Посебна пажња биће посвећена форсирању идеологије интегралног југословенства у школама и њеном повезивању са соколским покретом; (превеликим) очекивањима партијских функционера од генерација које су стасавале у мирнодопско време и сталним упоређивањима ратних и поратних генерација; идеолошком васпитању у школама; организовању (економски неисплативих) савезних радних акција због њиховог „најизразитијег револуционарног континуитета за …омладину".

Важност ових тема рано је препозната у југословенској и постјугословенској историографији, што је резултирало великим бројем радова који се, у већој или мањој мери, баве животом и активизмом омладине у социјализму, као и покушајима стварања заједничког (националног, културног и класног) идентитета. Аутори поменутих радова ретко су гледали омладину као „социјални конструкт" (Felix Krawatzek, *n. d*, 11–12) фокусирајући се углавном на привилеговање или политички и друштвено активније делове младих. Ако се изузму старији радови о омладинцима комунистима настали током социјалистичког периода (Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd, Narodna knjiga, 1977; Slavoljub Cvetković, *SKOJ 1919–1929*, Beograd, Mladost, 1979; Miroljub Vasić, *SKOJ 1929–1941*, Beograd, Mladost 1979), о омладини као о друштвеној групи у Краљевини Југославији није писано. Од значаја за тему којој се бавимо су радови: Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto:

University of Toronto Press, 2014); Božidar Jezernik, *Yugoslavia without Yugoslavs. History of a National Idea* (New York: Berghahn books, 2022); Božidar Jezernik, *Jugoslavija, zemlja snova* (Beograd: Istorija XX veka, 2018); Dejan Đokić, *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea* (London; Hurst & Company, 2004); Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941: sociološko-istorijska studija* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2004); Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije* (Beograd: Stubovi kulture, 1996); Nikola Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941* (Beograd: Angrotrade, 1991); Endrju Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književna i kulturna politika u Jugoslaviji* (Beograd: Stubovi kulture, 2001); Kosta Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015).

Последњих двадесетак година, историчари се све више баве социјалистичком Југославијом, па је и омладина, као нехомогена друштвена група, била много више у фокусу истраживача. Иако је објављено мноштво радова који анализирају добровољни рад омладине, запошљавање, стандард, миграције ка западноевропским земљама, популарну културу, романтични живот и сексуалност младих, још увек није написана целовита студија о омладини која је стасавала у социјалистичкој Југославији. Различитим аспектима (не)добровољног рада омладине на омладинским радним акцијама бавили су се: Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda: Kultura omladinskih radnih akcija* (Zagreb: Srednja Evropa, 2016); Slobodan Selinić, „Omladina gradi Jugoslaviju", *Arhiv*, 1–2, 2005; Dragan Popović, 'Youth Labour Action (Omladinska radna akcija, ORA) as Ideological Holiday-Making', in Grandits, H. & Taylor, K. (eds) *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)* (Budapest: Central European University Press, 2010). О популарној култури писали су Aleksandar Raković, *Rokenrol u Jugoslaviji. Izazov socijalističkom društvu 1956–1968* (Beograd: Arhipelag 2012); Zoran Janjetović, *Od „Internacionale" do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991* (Beograd: INIS, 2011); Radnina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina 20. veka* (Beograd, Službeni list, 2012). Универзитетским студентима је више радова посветио Драгомир Бонџић (*Beogradski univerzitet*

1944–1952, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2004; *Univerzitet u socijalizmu. Visoko školstvo u Srbiji 1950–1960*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2010; *Misao bez pasoša. Međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2011), док је Љубица Спасковска анализирала покушаје челника Савеза социјалистичке омладине да демократизују друштво у социјалистичким оквирима (Ljubica Spaskovska, *The Last Yugoslav Generation*, Manchester, Manchester University Press, 2017). Поменућемо и тек изашлу књигу Николе Баковића, *Brotherhood on the Move. Ritual mobilities in the Second Yugoslavia* (Zagreb: Srednja Europa, 2023) која анализира социокултурне динамике ритуалне мобилности.

И у Краљевни и у социјалистичкој Југославији највећи терет на стварању нових југословенских (у међуратном периоду) односно социјалистичких генерација (у послератном периоду) пао је на учитеље и школу. Настава је идеологизована. У Краљевини је посебан акценат стављен на националну групу предмета која је требало да код ученика створи свест о недељивој југословенској нацији и југословенској идеологији. Одреднице „Југословени" и „југословенство" употребљаване су кад год је то било могуће, а у наставним програмима акценат је стављан на епизоде из историје које су племена спајале, а не раздвајале. Кроз уџбенике су пласирани стереотипи о заједничким особинама Југословена, а велика пажња је посвећивана и афирмисању државне идеје (Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 1997, т. 2, 136–139).

Социјалистичка школа полазила је од сличне премисе. У покушају изградње новог, социјалистичког омладинца, акценат је стављан на рат и револуцију, али и на учења класика марксизма-лењинизма. Идеја братства и јединства представљала је делимичан отклон од југословенства, а ваннаставне активности су, баш као и у Краљевини, биле прожете идеолошким васпитањем. Омладинске радне акције, организоване упркос економској неисплативости, представљале су централно место сусрета и упознавања омладине из различитих делова Југославије, као и ширења братства и јединства. Предавања о друштвено-политичким приликама у земљи, спољној политици Југославије, задацима Народне

омладине и Савеза комуниста редовно су држана, састављен је и „минимални програм идеолошко-политичког рада" за бригадисте који су дошли са села. Показаће се, међутим, да су домети обе државе у формирању „југословенских" генерација омладине били скромни. Интегрално југословенство краља Александра није успело да надживи свог творца. Стварање заједничког идентитета младих у социјалистичкој Југославији било је, међутим, нешто успешније. Образовни систем, масовни медији, популарна култура, али и радне акције и све популарнија летовања у организацији Ферijалног савеза успели су да створе привид постојања југословенских генерација омладине. Показаће се, међутим, да је слом државе значио и готово потпуни крах заједничког идентитета младих. Ипак, трагови некадашњег југословенског идентитета, пре свега у популарној култури, успели су да надживе Југославију и видљиви су и дан-данас.

Др Љубинка Шкодрић
Виша научна сарадница
Институт за савремену историју, Београд
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

Национални идентитети и друштвене улоге жена у Србији током 20. века

Родни и национални идентититети су у изградњи друштвених улога мушкараца и жена међусобно повезани, међусобно се изграђују и утичу један на други. Родни идентитети спадају у групу фундаменталних и видљивих друштвених идентитета који, поред биолошке основе, укључују и конструисане друштвене улоге мушкараца и жена. Национални идентитети зависе од конструкција рода и сексуалности, садрже у себи родни дискурс и не могу се без њега разумети. Истовремено, национални наративи приказују одређене родне улоге, понашања и активности као природне, нормалне и пожељне и конструишу их кроз језик, стереотипе и друштвене праксе.

Род је у националним идентитетима конструисан на начин да одражава и спроводи хијерархију моћи, при чему су углавном мушкарци представљени као градитељи и управљачи нацијом, док се жене представљају на апстрактнији начин, у оквирима породице и емоција, али и као симболи нације повезани са бригом и домом. Социолошкиње Нира Јувал-Дејвис и Флоја Антиас (Floya Anthias and Nira Yuval-Davis, «Introduction», in: *Women-Nation-State*, edited by Nira Yuval-Davis and Floya Anthias, London: Palgrave Macmillan, 1989) издвајају пет главних форми и облика путем којих жене учествују у националним процесима и путем којих етничке групе и нације конструишу улоге жена. На првом месту је биолошка, репродуктивна улога жена, а после ње затим следи улога жена у постављању граница националних или етничких група оличена не само у очекивању да ступају у брак и стварају потомство са припадницима одређених група већ и у обичајима и праксама које ће се при томе примењивати. Следеће су улоге у којима су жене

виђене као носиоци и преносиоци културе етничких група које, пре свега на децу, преносе националне погледе. У четврту групу спадају улоге у симболизовању националних разлика, где се женске представе користе за оличење домовине, језика, родне земље, и на крају, у петој групи је улога жена као учесница у националној, економској, политичкој и војној борби.

У проучавању изградње српског националног идентитета током 20. века студије рода имају важну улогу у проучавању друштвених улога жена и мушкараца. Овим темама у модерној српској историографији посвећена је пажња у више истраживања, међу којима се истичу радови Неде Божиновић, Ане Столић, Вере Гудац Додић, Јасмине Милановић, Александре Вулетић, Божице Младеновић, Иване Пантелић, Светлане Стефановић, Мирјане Станишић, Гордане Стојаковић, Предрага Ј. Марковића, Момчила Исића.

Процес формирања модерне српске државе у другој половини 19. века пратио је и процес организовања жена и њихов први масовнији јавни ангажман у оквиру женских друштава и организација. Умерени или национални феминизам подразумевао је прво образовно и културно уздизање жена, па тек онда стицање политичких права, при чему су границе женске активности биле виђене у хуманитарном и националном раду. Патриотизам и жеља за општим напретком утицали су на то да су жене активност у женским удружењима виделе углавном као хуманитарну и националну, због чега често нису биле спремне да се ангажују за своја права сматрајући да би таква врста акције била у колизији са добротворним ангажманом. И поред тога, ово њихово ангажовање представљало је основу из које ће настати покрет за еманципацију пошто су путем њега жене постајале видљиве у јавној сфери и постепено изграђивале своје компетенције, преузимале друштвену одговорност и стицале нова искуства, организационе способности и политичке вештине.

Потреба жена да се ангажују и дају допринос јавном животу у циљу остваривања националних циљева посебно је била изражена у активностима Кола српских сестара. Уверење да је национални интерес да и жене на међународној сцени изложе проблеме Србије утицало је на то да се женска удружења уједине у јединствену

националну женску организацију – Српски народни женски савез, који је у својим циљевима истакао и захтев за давање права гласа женама, што је било услов за укључивања у међународне женске организације, пре свега у Међународну алијансу за женско право гласа.

Традиционални оквири женског деловања на националном плану и давање доприноса националној интеграцији били су оличени и у настојањима појединих жена и женских друштава да помогну у ратним напорима, што је посебно било видљиво у њиховим активностима током балканских и Првог светског рата. Упркос њиховој храбрости, преузимању мушких улога и дужности и поред значаја доприноса женских удружења националним циљевима, по завршетку Првог светског рата питање жена, њихових заслуга и права је потиснуто у оквиру националне агенде. На јавној сцени је дошло до обнављања делатности предратних женских удружења и стварања нових, али жене у Србији, у оквиру југословенског друштва, нису значајно поправиле свој правни положај, нити су добиле право гласа. Преко деловања женских удружења и савеза, а затим и Женске странке, може се препознати више фаза у оквиру којих се одвијала борба жена за право гласа. У последњој, предратној фази борбе водећу улогу у покрету за право гласа преузеле су углавном омладинке, симпатизерке и чланице Комунистичке партије Југославије (КПЈ).

Ратна збивања током Другог светског рата на подручју Југославије подстакла су и процес редефинисања родних улога и образаца. Обећања једнакости и друштвених промена које је понудио народноослободилачки покрет утицала су на то да му велики број жена пружи подршку. Спајање комунистичке идеологије, народне традиције и феминистичког организационог искуства до изражаја је дошло у масовном окупљању и организовању жена у оквиру Антифашистичког фронта жена (АФЖ), који је при томе имао двоструки циљ: да помогне ослобођењу земље и да трансформише заостале масе жена у активне чланице новог друштва.

У периоду од завршетка Другог светског рата до 1953. године остварени су до тада најзначајнији напредак и промене у положају жена у југословенском друштву. Тај напредак се може сагледати у

правном и политичком изједначавању жена са мушкарцима, али и њиховом окупљању, организовању и деловању у оквиру АФЖ-а. Устав Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), донет јануара 1946. године, гарантовао је равноправност жена са мушкарцима у свим областима „државног, привредног и друштвено-политичког живота". Принцип равноправности је спроведен и кроз бројне законе и гарантован је и Уставом Народне Републике Србије 1947. године.

АФЖ је после рата наставио да делује као носилац разних социјално-хуманитарних и политичко-васпитних акција међу женама, нарочито акција за социјално збрињавање деце и просвећивање жена у заосталим крајевима. Међутим, његова аутономија непрестано је ограничавана и подређивана стварању новог режима, што је довело до стагнације у његовом раду и гашења 1953. године, када је створен Савез женских друштава. Иако је представљао организацију потчињену интересима КПЈ, АФЖ је био и организација која је дала значајан допринос политичком образовању и јавном ангажовању жена и подстакла их и охрабрила да ступе на политичку и јавну сцену. После његовог укидања нове форме женског организовања никада нису достигле такву раширеност, утицај и значај.

Иако су жене добиле законска и политичка права, суштинска друштвена равноправност у социјалистичкој Југославији није остварена, већ су оне остале недовољно заступљене у политичком животу и структурама власти, а патријархалне норме, нарочито у приватној сфери, остале су непромењене. Чак је даљи развој политичких и економских односа означио и врсту стагнације у организацији и активирању жена. Савез женских друштава је био изразито аполитична организација посвећена у највећој мери указивању помоћи женама у оквиру породичних послова и радних права. Савез је укинут 1961, када је створена Конференција за друштвену активност жена чији се оквир делатности није значајно разликовао од претходне организације.

Промене које је произвела револуција 1968. године утицале су на то да се на југословенској јавној сцени појави нова генерација жена које су поред погледа на родну једнакост коју је пружао

социјализам прихватале и ставове западног феминизма. Преломни догађај у новом организовању жена била је конференција одржана 1978. године у Београду „Друг-ца жена. Женско питање – нови приступ?" после које се организују у Загребу и Београду дискусионе групе „Жена и друштво". Ове групе током осамдесетих година нису наишле на подршку Конференције за друштвену активност жена, али су започеле важне расправе о интимним питањима и насиљу над женама, подржавале процес демократизације Југославије и почеле да се изјашњавају као феминистичке.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века политичке и економске промене и слом комунизма утицали су на промене дотадашњих родних образаца, одбацивање многих пракси које су биле наклоњене женама и опадања родне једнакости. Пробуђену националистичку идеологију и позиве за повратак на народне основе, традицију и национално јединство пратила је маргинализација жена. Први модерни вишестраначки избори у Србији 1990. године резултирали су најмањом заступљеношћу жена у српском парламенту у односу на друге југословенске републике (1,6%). На крају 20. века, током ратова 90-их година, жене су имале највидљивију улогу у покретима и организацијама који су иступали против рата и национализма, а залагали се за мир и заштиту људских права, посебно за права и заштиту жена и деце у погледу породичног и ратног насиља.

Проф. др Предраг Марковић
Научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
predragjmarkovic@yahoo.com

Негирај суседа: негирање идентитета суседа у Југоисточној Европи

Путиново објашњење рата у Украјини је типичан пример негирања суседског идентитета. Он је у више својих говора истакао да Украјинци нису прави народ, а да је украјински језик дијалекат руског.

Оваква посматрања суседа честа су у Југоисточној Европи. Рад ће се, после краћег увода у којем ће се помињати примери из осталих делова Европе, усредсредити на Југоисточну Европу, пре свега на бившу Југославију. Биће поменути и примери бугарског порицања македонског идентитета, као и грчког порицања албанског идентитета.

Рад ће имати два дела. У првом делу биће дати разни примери порицања суседских идентитета, пре свега они који се појављују у штампи и публицистици. Даће се историјски развој те појаве, али ће тежиште бити на најновијем времену.

У другом делу ће бити начињен покушај да се објасни историјски и временски контекст негирања суседских идентитета. Радна хипотеза је да је учесталост негирања суседских идентитета порасла у доба кризе и распада Југославије. Да ли је у питању нека врста борбе за уделе у наслеђу мултиетничке државе? Ако наши суседи и ми више нисмо Југословени, онда треба да што већи део бивших Југословена присвојимо као делове свог народа. На пример, Бошњаци, Хрвати, Македонци, о Црногорцима да и не говоримо, чак и део косовских Албанаца, Срби су који су заборавили своје порекло. Слична стратегија постоји и код Хрвата, у мањем обиму, када је реч о Србима из Хрватске и Бошњацима. Занимљиво је на који начин негатори суседских идентитета доказују своје ставове. И та методологија ће укратко бити приказана у раду.

У закључку ће уследити покушај да се утврди идејна и политичка позадина стратегије идентитетског негирања и да се стратегије у бившој Југославији упореде са стратегијама у другим деловима Европе, можда најпре са државама бившег СССР-а.

Др Данило Шаренац
Виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
sarenac.danilo@yahoo.com

Ратни циљеви Србије виђени кроз службену и приватну војну преписку 1914–1918.

Уобичајено је да се стварање Југославије посматра као крајњи политички циљ Краљевине Србије. Текст *Нишке декларације* од 7. децембра 1914. године у континуитету се тумачи као камен темељац српског схватања ратних циљева. Међутим, остаје питање колико су српски грађани под оружјем били упознати са овим циљем и шта су они о томе мислили. Српска војска је од 1912. године успоставила посебан облик комуникације са својим људима. Била је то једносмерна преписка. После великих ратних догађаја или поводом значајних јубилеја, војсковође или чланови породице Карађорђевић упућивали су своје кратке поруке војницима. Упркос својој краткоћи, ове поруке представљају веома речит изворни материјал. Ипак, ова грађа је остала потпуно занемарена од стране истраживача. Телеграми и наређења могу се проучавати из угла националног идентитета, али и ратних циљева Краљевине Србије. Бављење овом врстом дискурса пружа могућности за нове увиде у то како су савременици доживљавали свој идентитет, али и каква је била природа актуелног сукоба. Ова специфична реторика одражавала је богату историјску свест и она нуди обиље материјала за анализу. Увођење свежег изворног материјала, војне провенијенције, побољшаће наше разумевање културе сећања и промена унутар српског идентитета. Наиме, осим позивања на актуелни морал и борбеност, у овим порукама се по правилу помињу и ратни циљеви. У децембру 1915. године српски краљ Петар I упутио је Божићну честитку начелнику српске Врховне команде. То је у стварности значило да је порука упућена целој војсци. Поменувши храброст трупа и одајући пошту мртвима, краљ је закључио реченицом: „Живели Срби на све четири стране света!" Слично,

пуковник Добросав Ј. Миленковић поменуо је наређења која је његова дивизија добила у мају 1915. године, у периоду затишја на српском фронту. У наређењу је писало да офанзива ускоро следи. Циљ офанзиве није било ослобођење Јужних Словена, већ заузимање земаља „које су обећане Србији". Међутим, да би се схватили ефекти ових порука, потребно је консултовати приватне белешке и преписку српских војника. Како су они видели ратне циљеве и своју националну мисију? Каква је била њихова реакција на горенаведене поруке својих претпостављених? Како су ратни заробљеници видели овај процес, а како војници који су били у егзилу? Српски војни инвалид, на пример, Драгољуб Ранковић писао је у свом дневнику 1. децембра 1918: „Хвала Богу да је све коначно готово". Чини се да је задовољан, али највише чињеницом да су муке коначно престале. Осим што су своје мисли записивали на папиру, неке идеје се могу наћи и урезане у мермер. Српски потпоручник Живојин Ајдачић из Ивањице преминуо је у Грчкој, на острву Видо. На његовом надгробном споменику, израђеном јануара 1916. године, стајао је речит натпис: „Овде почиње Велика Србија!" У међуратној митологији настало је заједничко уверење да је „Југославију створио народ". С друге стране, југословенска, а касније и српска историографија континуирано се фокусирала на политичку елиту као кључни фактор у стварању Југословенске државе 1918. године, тврдећи да је Југославију ипак „направила елита". Војска, као важна компонента политичког и друштвеног живота Србије пре 1914. године, редовно је потцењивана приликом проучавања стварања Југославије. Одређена пажња је била посвећена активностима озлоглашене Црне руке, али је ова организација окупљала само делић официра. До сада није било ниједне студије која је покушала да утврди шта су нижи војни ешалони, као и људи под њиховом командом, мислили о процесу уједињења или како су разумели ратне циљеве. У том погледу, моје поглавље ће показати да су појмови непосредне одбране Србије доминирали у раној фази рата. Међутим, они су се постепено мењали. Прво, ка амбицијама територијалног проширења и, после изгнанства 1916, ка југословенском концепту. Тек 1917. ова идеја је постала доминантнија у војничкој комуникацији и службеним наређењима.

Фокусирајући се на реторичке обрасце, као и истраживање прије-ма порука које су слали виши официри, добиће се нова перспекти-ва у вези са неколико питања као што су националност, идентитет и еволуција ратних циљева. Осим анализе званичних војних указа и докумената, консултоваћу и велику количину новог материјала који је објављен током Стогодишњице. Ово укључује дневнике, сећања војника и мемоаре. Процес уједињења се стога може по-сматрати из различитих перспектива. Намеравам да се ослоним на концепте културне историје ратовања, али и на појмове позајмље-не из студија национализма и социолингвистике. Архивска грађа коришћена у овом истраживању налази се у Београду, Загребу, али и француским и бугарским архивима.

Др Коста Николић
Научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
kostasnikolic@yahoo.com

Да ли су идентитетски сукоби у мултиетничким државама неизбежни? Студија случаја распада бивше Југославије

Опште мишљење представља став да је бивша Југославија била конгломерат нација, језика, култура и религија. У савременој Европи није постојало тако мало географско подручје са великим разликама као што је Југославија.

Југославија је била заједница сличних народа и језика са различитим културним и верским пореклом и предисторијом. У веома згуснутом територијалном југословенском простору нагомилале су се огромне разлике. Свеукупно наслеђе из прошлости долазило је од четири различита културна и цивилизацијска круга: византијског, централноевропског, медитеранског и исламског. Сви они су дубоко утицали на историју јужнословенских народа. Разлике у степену модернизације и економског развоја између појединих југословенских покрајина (на пример, Словеније и Косова) биле су веће од разлика између најразвијенијих и најзаосталијих европских држава.

Све републике осим Словеније, која је имала више од 90% словеначког становништва, биле су веома мултинационалне. Хрватска је била национално најхомогенија република после Словеније (77,9% су били Хрвати; Срби су чинили 12,2% становништва). Срби су, међутим, били не само најбројнији народ у Југославији већ и најраспрострањенији, са трећином Срба који су живели ван Србије. Југославија је била мултирелигијска земља: Срби, Црногорци и Македонци су православни (45,5%); Хрвати, Словенци и бројне националне мањине су католици (30,8%), а муслимана је било 17 процената.

Зашто су сукоби идентитета тако чести? Зашто сукоби интереса у мултиетничким друштвима готово увек постају етнички сукоби? Зашто су такви сукоби наизглед универзални без обзира на ниво друштвено-економског развоја? Може ли се развити теорија која

може да понуди одговоре на ова питања? Може ли ова теорија да пружи методе које могу смањити или елиминисати етничке сукобе? Еволуциона теорија тврди да је хетерогеност у саставу становништва доследно повезана са учесталошћу ратова. Земље са много различитих етничких група, језичких заједница и верских и расних група чешће улазе у ратове од хомогених држава. Етнички сукоб се може појавити самим постојањем етничке разноликости, без обзира на политику владе.

Најважнија питања јесу: да ли је у питању био неизбежан историјски процес или су националисти, у заласку комунизма, активирали кризни оквир на етничкој припадности подстичући у друштвеним покретима, медијима и у изборним кампањама страхове од етничких сукоба? Да ли су националисти само пратили процесе који су били скривени у мрачним дубинама прошлости?

У југословенској федерацији, изграђеној после Другог светског рата, етничке сукобе је потискивала комунистичка диктатура. Међутим, федерални државни естаблишмент створио је и услове за раздвајање блиских етничких група и стварање нових етничких идентитета, што је, уз промену стопа раста становништва, довело до сукоба. Поред тога, проблем промене састава становништва по етничким и регионалним линијама био је кључан у југословенској кризи.

У бившој Југославији, етничко надметање и насиље које је уследило обележила је употреба прошлости. Ритуални друштвени симболи били су у првом плану: популистичка реторика наглашавала је наслеђена обележја и разлике које постоје између блиских етничких идентитета, па је коришћена идеолошка реинтерпретација прошлости. Тако су се разлике манифестовале на драстичан начин и произвеле катастрофалне последице за све етничке заједнице у бившој Југославији.

У југословенском случају највећи степен методолошке повезаности распада државе са ратом може се постићи у виду идентификације одређених фактора створених таквим процесом који су, заузврат, створили предуслове за настанак насилног сукоба. Распад државе може покренути низ додатних догађаја, фактора

и предуслова који могу утицати на избијање рата. Слабљење централне власти, неспособност да се заштити територијални интегритет или да се користе средства принуде, отварају могућности за различите сецесионистичке покрете. Готово тачан пример за то налазимо у случају распада Југославије и тежње конститутивних република за независношћу. Међутим, питање разграничења јесте оно што би се могло означити као кључни предуслов за избијање рата у Хрватској као резултата процеса распада Југославије.

Теоретичари и истраживачи препознају више модела између етничке припадности и етничког насиља – примордијалистички, инструменталистички и конструкционистички модел. У примордијалистичком моделу, етничке везаности и идентитети су културна датост и природна сродност, попут сродничких осећања и имају надмоћне емоционалне и ирационалне перформансе. Када је у питању бивша Југославија, примордијалисти сматрају да су, упркос наизглед односима сарадње између народа, неповерење, непријатељство, па чак и мржња били испод површине, као што је то и било одувек на Балкану. Покренути жестоком конкуренцијом за политичку моћ током распада Југославије и вођени неизвесношћу око државних граница и мањинског статуса, ова непријатељства и мржње, подстакнути страхом и одмаздом, окренули су суседа против суседа у растућој спирали агресије и одмазде. Иако примордијалистички модел звучи уверљиво, истина је да су политичари активирали и манипулисали латентним национализмом и етничким страховима.

Југословенски политичари су користили националистичку реторику и проналазили „непријатеље" да би створили националну кохезију, сакрили унутрашње проблеме и ојачали сопствене позиције моћи. Због тога су дуж етничке границе подстицали етничке сукобе како би убедили народ да им прети „стварна опасност".

Више је разлога за распад Југославије кроз низ ратних сукоба: сама суштина кризе довела је до недемократског, насилног исхода. Иако је Србија била оптужена за покретање офанзивног националног програма који је неминовно довео до рата, у другим републикама није било политичке воље да се, на пример, створи јака

коалиција која би инсистирала на поштовању републичких граница.

Словенија, Хрватска и Србија нису биле спремне да нађу решење међусобним уступцима. Основна питања државне кризе била су: 1) да ли народи или републике имају суверенитет и ко одлучује о праву на самоопредељење (до отцепљења); 2) да ли су унутрашње границе административне и самим тим променљиве, или су државне и непромењиве; 3) да ли је сецесија суверено право или је могућа само уз сагласност свих чланица Федерације? Најважнији актери су одлучили да своје циљеве остваре насиљем.

Насиље је служило и за преобликовања постојећег модела нације, односно стварање нових идентитета. Историја нас учи да је рат главни покретач формирања или трансформације етничких и националних идентитета, било као начин јачања нације, било као сила која подстиче људе да мењају свој идентитет или га прикривају. Због тога се у таквим ратовима одвија процес националне хомогенизације који је мотивисан потребом да се створе јасни и недвосмислени идентитети у становништву. Други мотив био је да се избришу елементи „мешавине, загађења и неодређености" који су угрожавали државе у настајању. То значи да брутално насиље које прати идентитетске ратове не проистиче из „супротних и неспојивих" идентитета, већ је то начин да се такви идентитети створе.

У српској историји, 20. век представља динамичан период у коме је држава драматично мењала своје границе, у неколико наврата нестајала и поново се појављивала, улажући своју некадашњу државност у југословенски пројекат. Такве промене су дубоко утицале на развој друштва и његове карактеристике, а насиље је било забрињавајућа, али стална особина. Са својим демократским структурама које нису у потпуности изграђене током 20. века, Србија је остала недовршено и неразвијено друштво, са озбиљним дефицитима у правном поретку. Осцилирајући између диктатуре и демократије, српско друштво је доживело неколико ауторитарних режима, често са разорним последицама. Повремени покушаји да се српско друштво покрене и помери са европске периферије пречицама и странпутицама довели су до неуспешних исхода. Историјско искуство је показало да се српска модерна историја ретко

развијала око појединца, јер је јасна превага била дата „народу". Принцип „народног суверенитета" материјализовао се као мит о нацији као крајњој легитимацији за вршење власти. „Народ" је концептуализован као колективни чинилац чија је „воља" коначни и неограничени принцип организације политичке заједнице.

Демографска слика српског народа, током целог 20. века, показивала је знаке брзог опадања. Ратови, политичке и економске миграције, пад животног стандарда, заједно са падом наталитета, формирали су велике губитке становништва од више милиона стварних и демографских жртава. Демографски уништено српско село, „бела куга" (низак наталитет) и опадање становништва у градовима Србије, прилив избеглица и расељених у ратовима, политичка и економска емиграција, главне су последице немара српских политичких елита. Оне нису водиле рачуна о демографској „цени" својих амбиција, нити су предузимале адекватне мере за опоравак биолошких ресурса српског народа.

Др Владимир Петровић
Научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
vladimir.lj.petrovic@gmail.com

Крах Југославије и трансформације српског националног идентитета

Колективни идентитети, премда нису у потпуности фиксирани, нису ни сасвим конструисани и подложни су трансформацијама. Нико не зна тачну формулу по којој се ова промена одиграва, али је очигледно да су, иако Француз с краја 19. века има одређених сличности са Французом са почетка 21. века, разлике драматичне. Током овог периода, није недостајало ендогених и егзогених фактора који су одлучујуће утицали на начин живота и самоперцепцију људи – светски ратови, технолошки развој, политичке и друштвене промене, економска трансформација, родни односи и многи други. Срби су искусили сличну, ако не и већу трансформацију. Међу нама више нема никога ко се називао тим именом, а да је рођен 1870-их година, рецимо у Нишу. Таква би особа била рођена као поданик Отоманске империје, а затим би добила држављанство Кнежевине Србије 1878, па краљевине, затим Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918, па Краљевине Југославије десет година касније, трансформисане у Демократску Федералну Југославију 1944, преименовану у ФНРЈ 1945, па СФРЈ 1963, да би онда свој чувени црвени пасош заменила за онај Савезне Републике Југославије 1992, Државне заједнице Србије и Црне Горе 2003. и, коначно, Републике Србије 2006.

Све би му се те промене десиле и да се није померио из Ниша, а вероватно би, јер би та особа прошла кроз читав низ ратова, од српско-турских и српско-бугарских, па опет против истих противника 1912–1913. године. Такође би прошла кроз два светска рата, од којих је други имао изражену компоненту грађанског. Тај би Србин био сведок стварања државе Јужних Словена и њене трансформације од мање-више либерално капиталистичке демократије

у краљевску диктатуру, а затим у совјетизовану републику произашлу из хаоса Другог светског рата. Она се трансформисала у југословенску социјалистичку федерацију, која је и сама нестала у низу ратова између 1991. и 2001. Чак и само један такав догађај био би довољан да изазове озбиљну рефлексију и преиспитивање личног идентитета и његове везе са широм заједницом. Стога, иако нема сумње да су се 1880-их, као и данас, милиони људи на Балкану сматрали Србима, остаје да се испита шта су тачно под тим мислили.

На пример, улога државе у овом процесу је веома значајна, ако не и пресудна у формирању националног сентимента. Она пружа правни оквир за политички и друштвени развој на јасно дефинисаној територији, диктира права и обавезе, утиче на свакодневни живот од рођења до смрти кроз образовање, здравство, запошљавање, транспорт, брак и наслеђивање, рат и мир. У том смислу, у овом случају постоји додатни слој комплексности, јер је наш Србин проживео већину свог века (1918–1991) у Југославији. Упркос тенденцији да се важност овог искуства маргинализује након њеног колапса и да се српство реконструише одбацивањем овог југословенског слоја и повратком на претпостављено „златно доба" Србије (1903–1914), јасно је да је југословенско искуство имало огроман, ако не и дефинишући утицај на формирање српског националног идентитета. Доминантна идеја у јавности да је „Југославија била највећа српска грешка" се храни илузијом да постоји не само сличност и веза већ јасан и директан континуитет између Србина из 1870-их и његовог потомка, нашег савременика.

Југословенско искуство је на више начина централно за српски национални идентитет у двадесетом веку, како у позитивном, тако и у негативном смислу. Савремена противуречна осећања српских елита према Југославији имају дубоке историјске корене. Стварањем јужнословенске државе након Првог светског рата формално је окончано постојање Краљевине Србије, која је трансформисана у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Ова промена је доживљена од стране већег дела српске елите као проширење, заслужена награда за ратни напор и огромне људске губитке. Много више од територијалне експанзије, представљала је основу за

уједињење већине Срба у једну политичку структуру и стварање још шире заједнице, налик на улогу коју су Пијемонт и Пруска играли у стварању Италије и Немачке.

Такво схватање је легитимисало међуратну доминацију српских политичких елита и њене краљевске династије, али ју је и надживело. Оно се може детектовати и у много комплекснијим механизмима поделе моћи у социјалистичкој Југославији. Иако се много Срба сврстало међу поражене ројалисте у Другом светском рату, а неки су активно сарађивали са Осовином, многи су били видно заступљени у партизанским јединицама. То се посебно односило на Србе из Хрватске и Босне. Социјалистичка Југославија је стога такође уживала значајан легитимитет у Срба, посебно током своје прве две деценије, карактерисане централизованом управом над формално федерализованом државом. Неки су се Срби тако жестоко идентификовали са Југославијом, да су били спремни на утапање у Југословене током даљег тока социјалистичке изградње. Међутим, како је Савез комуниста Југославије обесхрабривао ову тенденцију, појавила се потреба за превредновањем овог односа. Тај се простор посебно отворио након пада Александра Ранковића, највише рангираног Србина у југословенској партијској номенклатури и заступника унитаристичке политике чврсте руке.

Политички маргинализован, овај отпор се разливао у културној сфери и јачао са процесима децентрализације земље који су узели маха током раних седамдесетих, а посебно са доношењем Устава из 1974. године. Његови потенцијални ефекти су дубоко забринули српске политичке и културне фигуре, и ове су резерве изражене у интерном документу званом Плава књига (1977), посвећеном корекцији дисфункционалних односа између Србије и њене две аутономне покрајине, Војводине и Косова. Титова смрт на пролеће 1980. године и побуна на Косову годину дана касније коинцидирале су са пописним резултатима који су указивали на драматично смањење српске популације у тој покрајини. Завладало је стање истинске етничке панике. Могућност даље конфедерализације Југославије, чије би унутрашње границе разделиле српски етнички корпус постала је неприхватљива већини српских политичких фактора, и почео је организовани напор усмерен ка

рецентрализацији. Њу је почео већ Иван Стамболић, који је настојао да досегне овај циљ кроз институције система, али није успео да премери дубину незадовољства и ресантимана. Изражен кроз протесте Срба избеглих са Косова, овај мотив је постао више неко очигледан у културној продукцији овог периода. Олују која се припремала на хоризонту је боље уочио Слободан Милошевић, који је успешно формулисао популистичку агенду и консолидовао своју личну моћ у Србији. То је његовом режиму омогућило не само да опстане након пада Берлинског зида већ и да потпуно преобликује однос између српских покрајина и републике, а затим и да отвори питање статуса и судбине Срба ван Србије.

Овај нагли преокрет од комунизма ка национализму је збунио многе, углавном због великог поједностављења у разумевању односа социјалистичке Југославије и српског националног идентитета. По преовлађујућем мишљењу, југословенски комунисти су га активно сузбијали, као анационални апатриди са трајном антисрпском агендом. Иако је ово мишљење превагнуло до комплетних теорија завере, таква статична интерпретација игнорише комунистичко поимање националних идентитета које је било динамичко и тактичко. Комунисти су препознавали националне сентименте као моћну политичку снагу, коју су настојали да каналишу у правцу њихових политичких циљева. У том смислу, у српском је случају постојао посебан елемент. Као доминантна снага међуратне Југославије, српска елита је перципирана као генератор реакције, налик на руску буржоазију у Совјетском Савезу. Стога су српски комунисти, попут руских, преузели специфичне обавезе према другим национализмима, у чијим је покретима, макар били и сепаратистички, препознаван прогресивни потенцијал. Међутим, будући да нису били ни приближно јаки нити бројни као Руси у СССР-у, Срби су били растегнути између преузимања обавеза за развој читаве федерације и окретања према развоју сопствене републике. Прва тенденција је спољa деловала као покушај мајоризације, а друга као покушај изолације.

Из ових разлога, криза југословенског пројекта која је постала очигледна након Титове смрти 1980, чије су се потенцијалне последице за Србију јасно виделе након побуне на Косову 1981, створила

је специфичну атмосферу у којој се изнова расправљало о томе шта то значи бити Србин. Историја је постала кључни носилац тог процеса. Слављење Срба као стваралаца и заштитника Југославије је постало очигледно у поновном интересовању за Први светски рат. Прошла слава је такође подгревана форсирањем српске средњовековне историје, са посебним акцентом на Косовску битку. Све је то било у великом контрасту са неспособношћу српског руководства да ублажи међунационалне тензије у овој покрајини. Постепено је створена нова српска ментална мапа у којој је Југославија постала нека врста тамнице, по линији слогана „слаба Србија – јака Југославија". Променити овакав однос снага је постало изузетно популарно, и то је била златна жица коју је умео да искористи Слободан Милошевић, трансформишући политику по линији слогана „Ој Србијо из три дела, кад ћеш опет бити цела", што је био циљ који је и остварио 1989. године.

Дестабилизација Југославије је изгледала као мала цена за поновну успоставу контроле над Косовом, редефинисаним у српску националну колевку и свету земљу. Да је та контрола успостављена бруталним мерама, војном интервенцијом и полицијском управом над бунтовним Албанцима је просто игнорисано или оправдавано дискурсом мржње који је попримао расистичке призвуке. То не значи да су Срби били уједињени по осталим питањима, чак и по питању подршке Милошевићу. Увођење плурализма и окаснели избори крајем 1990. су показали да не недостаје дисонантних тонова, а њихова способност да се супротставе Милошевићу постала је очигледна током Деветомартовских демонстрација 1991. године. Међутим, до тада је економска, социјална и безбедносна ситуација у Југославији еродирала до таквог нивоа који је режиму омогућио да ово незадовољство каналише у другом правцу. На пример, словеначка подршка косовским Албанцима 1989. је означена као сепаратистички потез, чак и издаја која је кажњена унутрашњим економским ембаргом.

Важнији од тога био је Милошевићев покушај да рецентрализује Савез комуниста Југославије на његовом последњем Конгресу у јануару 1990, који се завршио растурањем те партије, што је допринело парализи читаве државе. У таквим околностима, парламентарни избори у Словенији и Хрватској су довели на власт снаге које су узимале у обзир могућност иступања из југословенске заједнице. То је омогућило Милошевићу да се позиционира као бранилац Југославије

и да даље потхрани интерес за положај Срба изван Србије, односно за „решавање српског националног питања". И за ово је уживао премоћну подршку важног дела интелектуалне елите, изражене још 1986. у Меморандуму Српске академије наука и уметности, али и јавног мњења, чије је репозиционирање добро ухватио крилатицом: „Ви можете напустити Југославију, али не можете из ње извести ниједног Србина." Оваква платформа је очигледно захтевала поновно повлачење међурепубличких граница. Оне су у Србији доживљаване као нелегитимне, арбитрарно ако не и малициозно повучене од стране комуниста, чији је пројекат свакодневно губио на легитимности. Уместо „хероја револуције", старе фигуре су ушле у нови српски Пантеон, не само средњевековни владари попут цара Душана и кнеза Лазара, већ и краљ Александар и Дража Михаиловић.

Док је ратоборно расположење узимало маха, режим га је увећавао таргетираном пропагандом. Иако су Југословенски ратови почели у Словенији у јуну 1991, за њих није било много подршке у Србији, чије је руководство било спремно да пусти Словенце да изађу из Југославије. Међутим, Хрватска је била нешто друго. Међу Србима у Хрватској, новоизабрана националистичка власт Фрање Туђмана, коју је карактерисао повремени флерт са најтамнијим страницама хрватске историје је потхранила траума Другог светског рата. Формирао се консензус да се никако не сме поновити 1941, када је Хрватска под Хитлеровом заштитом задобила независност и почела систематски изгон Срба. Док је Милошевићева власт преузимала одговорност за све људе који желе да остану у Југославији, ма ко били, глас јавности је звао на одбрану „голоруког српског живља", и заштиту „остатка закланог народа" који је на путу да „поново падне под усташки нож" и „изгуби своја вековна огњишта".

Процес националне мобилизације био је брз и дубок. Гласови умерености и дијалога су утихнули, а у јавни простор су продрле сумњиве фигуре, трансформисане у „чуваре Српства". Један такав криминалац међународног калибра, Жељко Ражнатовић Аркан изјавио је: „Историја се понавља. Али овога пута, Срби ће узвратити." И заиста, иако га никада није званично објавила, Србија је била спремна да уђе у рат, са циљем трајног дефинисања српског националног питања, и то по сваку цену.

Др Радмила Радић
Научна саветница
Институт за новију историју Србије, Београд
mandicr58@gmail.com

Допринос Српске православне цркве формирању и одржавању националног идентитета

Овај прилог ће покушати да испита улогу Српске православне цркве (СПЦ) у формирању и очувању српског националног идентитета у протекла два века. Еволуција српског националног идентитета је сложен и вишеструки процес који се одвијао у више историјских периода. Све транзиције кроз које је пролазио српски национални идентитет подразумевале су мањи или већи степен ресоцијализације становништва, тј. процесе делимичне или потпуне демонтаже и поновне монтаже друштвено формираног идентитета. То укључује стицање нових норми, вредности и пракси, наметнутих отвореним или прикривеним методама.

Формирање националног идентитета у 19. веку

Српско становништво је било организовано као „етничко језгро" под османском управом, са формираним компонентама идентификационог корпуса. Православне цркве су препознате као „заштићене заједнице" (милет), које су у 18. и 19. веку прерасле у протонационалне целине, дајући основу за развој модерног национализма. И пре него што је интегрисано у „етнички идентитет" као основу за развој националне државе, православље је било повезано са различитим језицима и културама. Настанак нових националних држава у 19. и почетком 20. века био је праћен проглашењем аутокефалних националних цркава. Религија се сматрала основним извором идентитета у конзервативним, пре свега руралним балканским земљама.

Црква је уз државну подршку добила аутономију и аутокефалност, што јој је омогућило да постане национална

институција способна да негује идентитет. Али, црква је истовремено била подређена држави, што је ограничило њену друштвену и политичку функцију.

Када је дошло до ширења модерних схватања нације међу различитим слојевима српског друштва, припадност православној цркви већ је успостављена као категорија српског идентитета. Црквена и државна историографија инсистирале су на јединственом „националном" карактеру Српске цркве и њеној улози у историји, занемарујући регионалне разлике и различите традиције. На православље се гледало као на посебан културни израз српског народа и формирао се наратив о вековном симбиотском односу српског народа са црквом. Међутим, почетком 20. века, Срби су своју веру почели да посматрају више као политички инструмент државе и компоненту свог националног идентитета, а мање као питање личног спасења.

Југословенски идентитет

Југославија је настала после Првог светског рата на идеји о троименом народу. Други важни аспекти идентитета, као што су историја, очекивања и верска припадност, били су занемарени. То је био значајан недостатак у успостављању државе. После 1918. Србија је апсорбована у нове оквире и сви аспекти њеног суверенитета су нестали, осим имена. Југословенска монархија је виђена као природан и безболан наставак српске државне традиције. Ово је био први пут да су Срби живели у мултиетничкој и мултирелигијској земљи у којој су чинили мање од половине становништва. Десетак година касније југословенство је претворено у идеологију. Краљ Александар Карађорђевић је 1929. године прогласио диктатуру и покренуо конструктивистички напор да својим поданицима усади нови политички идентитет и произведе „интегралну" југословенску свест. Међутим, ове иницијативе су изграђене на климавим ногама, а становништво је задржало своју ограничену хрватску или српску националну идеологију. Већ почетком 1930-их било је очигледно да је идеја пропала. Краљ Александар је убијен 1934. године, а његово југословенство га није дуго надживело. Иако су

Срби били уско повезани са међуратном државом, никада нису у потпуности развили нову политичку или културну националну свест. Југословенство је и као државна и као национална филозофија губило популарност ван српског корпуса, али диктатура је поново отворила и српско питање. Део српске заједнице је сматрао да је српски национални идентитет доследно био у сенци југословенства и идеје српске мобилизације су јачале.

Оснивање нове вишенационалне државе за СПЦ је значило уједињење српских земаља у јединствену политичку целину и црквено уједињење. У првим послератним годинама Црква је била заокупљена питањима свог уједињења и уређења. У очима СПЦ, династија Карађорђевића је остала првенствено српска династија, а краљ је доживљаван као „отац нације". Црква никада није одустала од реторике „ослобођења и уједињења", уз стално истицање жртве српског народа за заједничку ствар. Истовремено, Црква није сумњала да је неопходно сачувати православље као централни маркер српског националног идентитета. Крајем двадесетих година 20. века оптимизам о националном уједињењу почео је да бледи, уз несклад између званичних изјава црквених великодостојника и нижег свештенства. Политички дискурс СПЦ значајно се променио 1930-их услед померања акцената са југословенске државе на идеологију југословенства као изазова и претње православној цркви. Идеја је била да се развије алтернативна идеологија за подршку Цркви без слабљења краљевог југословенства. Залагање за чврсте и нераскидиве везе између српства и православља постаће посебно изражено са порастом међунационалних и међуверских тензија од 1930-их. Кључна питања за Цркву била су њен институционални положај у Југославији, однос цркве и државе, а све више и „српско питање". Веза између нације и вере и код Срба и код Хрвата коначно је учвршћена у међуратној Југославији са далекосежним последицама. Прави проблем између православаца и католика био је дубок страх и неповерење, страх од аутсајдера с једне стране и страх да СПЦ неће моћи да се такмичи са високоорганизованом католичком мисијом.

Комунизам

После 1945. године први пут у својој модерној историји претежно традиционално српско друштво је урбанизовано. Ова брза урбанизација изменила је стару моралну основу друштвене кохезије, а југословенска комунистичка визија захтевала је успостављање транснационалне заједнице, са сразмерном модификацијом српског националног идентитета. Комунисти нису потискивали етничке културе, нити су форсирали југословенски идентитет. Уместо тога, дозволили су постојање етничких идентитета све док су повезани са пројугословенским осећањима. Међутим, политичка идеологија се постепено претворила у секуларну религију, а политички ангажман људи попримио је облик верске преданости. На активност партијске и државне елите према вери и верским заједницама утицала су три основна мотива: марксизам и лењинизам, историјско памћење и ауторитарне тежње руководства. Најтежи део посла је био да се религија интегрише у партијско-институционални оквир, јер је она јасно немарксистички оријентисана. Комунисти су веровали да ће елиминисањем класа религија постепено нестати, али када се то није десило планираним темпом, осмишљени су механизми да се процес убрза. Систем трансформације или ресоцијализације маса подразумевао је примену пропагандних порука да би се разоткрила религија и створила нова политичка култура. Раширени идеал да се српски народ поистовећује са православном вером (иако то није првенствено значило ни религиозност, ни црквену припадност, већ традиционални однос према „вери отаца") повукао се у оквире СПЦ као институције, али никада није сасвим нестао.

Друштвени положај СПЦ драматично је промењен после Другог светског рата, одвајањем цркве од државе и школе од цркве и прекидом њених традиционално блиских веза са политичком елитом. Кампања индоктринације посебно је била усмерена на омладину преко образовног система, али и на остале сегменте становништва, преко увођења нових празника који су заменили верске, штампе, литературе, културних институција и манифестација. Циљ је био да се усади осећај заједничког искуства и историје, наглашавајући

међунационалну природу борбе. Радничко самоуправљање је у основи било везано за тумачење да су социјалистичке карактеристике извор југословенског идентитета, а не етничке.

Почеци реафирмисања српског националног идентитета

Југословенски социјализам 1980-их још увек је исказивао неповерење према конвенционалним религијама, али је већ од краја 1960-их примећено постепено оживљавање српског духовног и националног идентитета до тада конзервираног у оквирима СПЦ. Црква се све чешће појављивала као пружалац континуитета са прошлошћу и са својом прекомунистичком функцијом „чувара националне државе".

Осамдесетих година прошлог века почела је „десекуларизација" друштва широм бивше Југославије како је репресивни став државе ослабио. СПЦ је постала релевантан чинилац у функционисању српског друштва, обављајући функције хомогенизације и етномобилизације. Она је проширила свој свеукупни јавни ангажман отварањем нових канала комуникације са верницима, као и са различитим друштвеним круговима и институцијама. Повратак средњовековним државотворним и духовним традицијама, које одређују елементе српског идентитета и концепт „православног Србина", постао је камен темељац нове Србије и лајтмотив СПЦ. Осим тога, економска криза и ратови 1990-их учинили су да се све већи проценат становништва окретао Цркви, а религија је коришћена за решавање траума проузрокованих транзицијом.

У Србији се наратив жртве везан за колапс и кризу југословенског социјализма, као и за демонтажу система вредности, појавио 1990-их. Актуелна тема политичких и интелектуалних елита и СПЦ постала је потрага за заједничким памћењем као предусловом за колективну припадност. Српско православље је служило као богато складиште заједничког сећања и главни извор маркера идентитета, а СПЦ се позиционирала као један од примарних актера у обнови и редефинисању српског националног идентитета. Косовска битка (1389), османско освајање српских земаља и Други светски рат претворени су у главне историјске епизоде

вечне српске жртве у ланцу сећања СПЦ. Виктимизација (Срби као жртве суседа, моћних западних сила, Ватикана и унутрашњих издајника) и поређење јеврејског и српског страдања били су главне референтне тачке у истом ланцу које су приказивали политички и верски представници.

Формирање новог-старог идентитета у 21. веку

СПЦ се појавила као кључна компонента реизградње српске нације после 2000-их. Руководство СПЦ је своје деловање усмерило ка државној политици, нудећи верска решења за широк спектар националних питања. С друге стране, државним властима је СПЦ била потребна као извор алтернативне идеологије и као давалац емоционалне компензације за колапс српског друштва 1990-их година. Под владом Зорана Ђинђића СПЦ је поново правно било омогућено да учествује у обезбеђивању идеолошког оквира и система вредности за српске државне институције. СПЦ је у анкетама редовно истицана као институција од највећег поверења у Србији, а овај статус се одразио и на понашање политичких елита према цркви. Амбивалентна мешавина истицања „традиционалних вредности" укорењених у етно-религијској позадини коју представљају црква и конзервативни политички кругови, с једне стране, и званично проевропска либерална оријентација српске владе, с друге, постали су одлучујући обрасци политичког и културног живота у Србији.

СПЦ је изашла из деценија маргинализације и изолације и постепено се укључивала у јавност. То је подразумевало: медијску промоцију; повећање интересовања за пријем на богословске факултете; изградњу и обнову цркава и других верских објеката; оживљавање црквеног издаваштва; повратак веронауке у школе; друштвени и добротворни рад; ревитализацију монаштва; присуство свештеника у војсци и затворима; утицај црквених фактора на правно-политичку сферу, међународне односе и европске интеграције; увођење верских празника као државних празника; враћање национализоване црквене имовине, итд. Закон о црквама и верским заједницама у Србији усвојен је 2006. године и СПЦ је добила статус традиционалне верске заједнице.

Уведени су посебни акти којима су регулисани здравствена заштита, социјално осигурање и пензиони планови за свештенике и верске службенике. Ширење традиционалних верских пракси као што су крштење, црквена венчања, постови, прославе светаца и помени је евидентно. Ипак, још увек је танак слој верника који су успоставили чврсте духовне везе са СПЦ и који се стриктно придржавају верски прописаних правила. Несумњиви напредак конвенционалне религиозности још увек не подразумева посвећеност, већ делимично приближавање вери и цркви.

Др Зоран Јањетовић
Научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд
kokanzokan@yahoo.com

Албански национални идентитет у очима Албанаца и Срба, 19-20. век

Идентитет особе или народа увек има више аспеката. Примарни је слика коју појединац или народ (у смислу већине национално свесних припадника одређеног народа) има о себи, док је други, ништа мање важан, онај који му приписују други појединци или припадници других народа. И један и други идентитет се често делимично, а некада потпуно поклапају са предрасудама појединаца и припадника неког народа о другим појединцима или народима. Без обзира на стереотипе који су по правилу дуготрајни, постоје и утилитарни мотиви који утичу на слику сопственог или туђег идентитета. Они могу бити несвесни или свесни. Тако нпр. сваки појединац, као и већина припадника неког народа има несвесну потребу да себе и своје сународнике види као боље од других. То је нужно повезано са виђењем других (људи или народа) као мање вредних, опасних или непријатељских. Ти једноставни механизми људима олакшавају класификацију и друштвено-политичку оријентацију. Међутим, на ове више-мање спонтане механизме се надовезује врло свесна изградња идентитета (сопственог и туђег) којом се обично баве интелектуалци. У случају индивидуалног идентитета, циљ је улепшати сопствену слику у својим и туђим очима. (Омиљене форме којима се то покушава постићи су аутобиографије и мемоари.) У случају изградње националног идентитета се испреплиће спонтана и често несвесна потреба да се створи осећај моралне и сваке друге супериорности, поготово над суседима, са врло свесном жељом да се оправдају политички циљеви сопствене нације, онако како их аутори виђења тумаче. У нашем раду ћемо се у овом контексту позабавити тиме како су албански интелектуалци дефинисали и изграђивали шиптарски национални

идентитет – имајући пред очима јасне политичке циљеве. С друге стране ћемо се позабавити тиме како су српске интелектуалне елите виделе, дефинисале и представљале Албанце током 19. и 20. века. Видеће се да је и слика коју су они стварали била најчешће подједнако једнострана и политички инструментализована. Као таква, она је представљала својеврсну супротност српском националном идентитету и правима.

Албански народ у много чему представља европски куриозитет, а све те његове посебности су се јако одразиле на изградњу националног идентитета, као и на то како је тај народ опажан од стране припадника других народа и европских дипломатских канцеларија, које су, посебно крајем 19. и почетком 20. века, покушавале да га обликују и усмеравају у складу са сопственим интересима. Због огромне неписмености која је међу Шиптарима владала све до после Другог светског рата, о томе како су припадници албанског народа мислили о себи и националном заједништву углавном можемо сазнати из записа иностраних путника и малобројних национално свесних шиптарских интелектуалаца који су тежили да свој народ представе европској јавности и заинтересованим силама. Питање је колико су обе врсте извора објективне: страни путници су често били политички врло заинтересовани, а исто важи и за националне препородитеље, који су имали нескривене политичке циљеве. Због тога ћемо обе врсте извора користити са изузетним опрезом. Истовремено, то важи и за српска виђења албанског идентитета која су исто тако јасно обележена политичком заинтересованошћу.

Прво што су уочили сви страни путници, а чега су били свесни и сами Албанци су биле велике регионалне и верске разлике међу самим припадницима шиптарског народа. Регионалне су се односиле на постојање два различита дела албанског народа, Геге на северу и Тоске на југу, које су делиле културне и језичке разлике. Делимично повезана са регионалним разликама је била и верска: на северу је постојала католичка мањина, на југу православна, док је средишњи део Албаније био насељен превасходно муслиманима (којих је, међутим, било и на северу и на југу). Простор Косова и Метохије је био насељен највећим делом муслиманима, а слично и

западна Македонија. По сведочанствима путописаца, али и албанских аутора, верска идентификација је у великој мери отежавала националну интеграцију. Она ће играти улогу све до друге половине 20. века, чак у толикој мери да ће подстаћи комунистички режим да под маском марксизма-лењинизма службено укине религије. Поред верске, постојала је и идентификација по родовима и фисовима (тј. клановима) – која је на Косову и Метохији била замењена поделом на барјаке.

Код овако хетерогене структуре становништва тешко је било изградити заједнички национални идентитет. Међутим, од 1870-их година албански интелектуалци су почели да раде на томе. Њихова настојања су првобитно ишла од изградње заједничког идентитета унутар Османског царства, преко аутономистичких тежњи изазваних ширењем суседних балканских држава на просторе које су насељавали и Шиптари, до стварања независне државе, која је пак постала нови покретач националне интеграције и изградње националног идентитета. С овим се наставило изузетно интензивно током периода комунистичке диктатуре Енвера Хоџе, који је спојио стаљинистичку ортодоксију са екстремним национализмом. Сви ови процеси и појаве су имали одраза и на просторима на којима су заједно живели Албанци и Срби, односно Македонци. Показаће се да државне границе повучене 1912. године не само што нису спречиле изградњу заједничког шиптарског националног идентитета већ су подстакле његово јачање.

У раду ћемо показати које су биле основне саставнице тог идентитета. Поћи ћемо од значаја верске припадности за мањак осећаја заједништва, начине како је то превазилажено, као и то како су спољни фактори искоришћавали религиозни идентитет Шиптара за своје циљеве. Потом ћемо обрадити друге компоненте које су, за разлику од религије, од почетка до данас сачињавале окосницу заједничког албанског националног идентитета. Пре свега ради се о учењу о аутохтоности Шиптара. Од европских научника 18. и раног 19. века албански национални препородитељи (Пашко Васа, Сами Фрашери и др.) преузели су схватање о Шиптарима као најстаријем народу на Балкану, наводним потомцима древних Пелазга. Ова идеја је уграђена у темеље албанског национализма,

а циљ јој је био, с једне стране, превладавање комплекса инфериорности у односу на суседне народе (Грке, Србе, Бугаре) који су за разлику од Албанаца током историје имали протонационалне државе, а с друге, оправдавање захтева за територијама на којима су Шиптари живели измешани са припадницима других народа. Из овога је произилазила друга догма албанског национализма (која се најчешће такође понавља до данас) о наводном вечном присуству Албанаца на територијама на којима сада живе. Показаћемо да је та теорија аргументовано оспоравана од интелектуалаца суседних народа, пре свега Срба. Градиоци албанског идентитета су се упињали да докажу да су Албанци наводно одувек присутни на својим садашњим територијама, само да су раније – услед репресивне политике владајућих држава, а пре свега српске – били „невидљиви". У заоштреној варијанти те теорије, Косово и Метохија су права колевка шиптарског народа, а у њеној екстремној варијанти, Албанци би имали право на све територије које су насељавали древни Илири од којих шиптарски националисти извлаче праволинијско порекло Албанаца. Политички циљ овако изграђиваног националног идентитета је више него јасан. У циљу својатања територија, садашња етнографска ситуација се пројектује хиљадама година у прошлост. Притом се средњовековни српски споменици присвајају као у ствари албански, а само спорадично појављивање Албанаца у документима тумачи као плод административне завере и угњетавања од стране средњовековне српске државе и цркве. Негира се да је дошло до Велике сеобе Срба итд. Све ово превиђа сложеност дуготрајних историјских процеса, миграције, етничка мешања итд., а са циљем изградње шиптарског националног идентитета као најстаријег на Балканском полуострву и приказивања албанског народа као онога који због своје старине и (некадашње) распрострањености има неоспорно право на све територије које данас насељава.

Насупрот овако осликаног националног идентитета Албанаца, стоји његово виђење од стране српских интелектуалаца. То виђење почиње од епских народних песама и других извора који Шиптаре поистовећују са осталим муслиманима Османског царства. Ово је одговарало у основи верској подели поданика те државе

која је одлучујуће утицала на њихов положај. И док су поједини српски аутори попут Марка Миљанова увиђали испреплетаност и заједничке интересе два народа, већина српских аутора, посебно током последњих деценија 19. и првих деценија 20. века је Албанце видела сасвим другачије. Албански национални идентитет је оспораван већ споменутим верским и клановским разликама – што није било страно ни неким другим ауторима. Присуство Арбанаса на историјским српским територијама је тумачено насилним насељавањем и арнаућењем српског живља: од промене одеће, преко верске конверзије, па до језичке асимилације. У екстремном виду, такво виђење скоро да негира постојање „правих" Албанаца на Косову и Метохији. Истовремено, Шиптари су у духу европског империјализма приказивани као „дивљи", насилни и неспособни за самоуправу. Као и код албанских аутора који старином свог народа бране право Шиптара на територије које данас насељавају, код српских аутора је позивање на старину српских споменика, касно насељавање Арбанаса и асимилацију локалних Срба у функцији оправдавања припајања српским државама, Србији и Црној Гори, територија већински насељених Албанцима. Штавише, због наводне нецивилизованости Шиптара, такво припајање се представља као историјски напредно и оправдано. На тај начин представе албанског националног идентитета (или његовог одсуства) бивају инструментализоване за јасне политичке циљеве. У нашем раду ћемо не само изнети појединости овако конструисаног идентитета већ и упоредити поједине његове елементе са непобитним или макар вероватним, историјским чињеницама.

The Multi-ethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century

- Book of Summaries -

Introduction

This volume aims to familiarize the reader with the research problems and topics tackled by historians from Serbia, employed at three research institutions (Institute of Contemporary History, Belgrade; Faculty of Philosophy, Novi Sad; Institute for the Recent History of Serbia, Belgrade), who make up the team of the project titled *The Multiethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century-SERBIE20*, supported by the Science Fund of the Republic of Serbia as part of the IDEAS program (Grant No. 7731836). This book, thus, consists of summaries of historiographical works of the members of above quoted reserch project.

The summaries are based on the sources and literature that the team members, examined, discussed, and exchanged opinions on at the workshops organized in late December 2023 at the Institute for Contemporary History in Belgrade. The Summaries that are edited in this volume reflect the topics of four research working packages of the project.

This book of summaries traces through the 20th century the problems of migrations, exile, cultural transfer, social conditioning of the imaginary, national feelings, self-representation and self-perception, and perception of others; the construction of a "new man for a new society" based on individual and national identities in the communist multiethnic state in the post-1945 period; the role of the military, war, and violence in the construction of national identities, and the role of the Serbian Orthodox Church in the construction of national and state identity.

Stanislav Sretenović, Ph.D.
Principal Investigator

Stanislav Sretenović, Ph.D.
Principal Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
sretenovicstanislav@gmail.com

The Serbian Diaspora in the United States of America 1918–1991: Between Ethnic Identity, Nation-State Building, and Americanization

When the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes was proclaimed on 1 December 1918 in Belgrade, a fierce debate was ongoing among the émigré members of those ethnic groups in the United States of America about the nature and prospects of the new state in Southeast Europe. These disagreements among the immigrants to the U.S. from the territory of the newly proclaimed country did not only reflect different political views about an international question but also the conflicting identities of those three peoples – Serbs, Croats, and Slovenes, with their different cultures, religions, traditions, and historical experiences. It took a lot of effort, time, and peace for the new state of the South Slavs to show itself capable of consolidating in internal and international politics and becoming accepted by immigrants, who already had their fixed identities. In fact, identity dilemmas persisted in each new generation of Serbian immigrants to the U.S. during the existence of the royalist (1918–1941) and communist Yugoslavia (1945–1991) and intensified with the arrival of roughly 100,000 anti-communist Serbian refugees after 1945.

Research of the identity evolution and frictions of the Serbian diaspora in the U.S. is quite a novel undertaking, one that Serbian and international historical scholarship has not often tackled. This was not one of the central problems discussed in the existing studies on migrations from Southeast Europe to the U.S., which tend to focus on the following questions: challenges in the integration of Serbs within the Serbian Orthodox Church in America (Djuro J. Vrga, Frank J. Fahey, *Changes and Socio-Religious Conflict in an Ethnic Minority Group: The Serbian Orthodox Church in America,* San Francisco, Research Associates, 1975); personal choice among Serbs, Croats, and Slovenes in defining

their ethnic identity in the capital of the U.S. (Linda A. Benett, *Personal Choice in Ethnic Identity Maintenance. Serbs, Croats and Slovenes in Washington DC,* Paolo Alto (CA), Ragusan Press, 1978); reasons for and modes of sojourn and settling of Serbs in some U.S. cities and regions (Deborah Padgett, *Settlers and Sojourners. A Study of Serbian Adaptation in Milwaukee, Wisconsin*, New York, AMS press, 1989), and the traditions of migrations from Southeast Europe to the U.S. in the 19th and 20th centuries (Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America and the State since the Late Nineteenth Century,* Lanham (MD), Lexington books, 2016).

In addition to the robust body of archival private and public material I have examined in the U.S., France, and Serbia and immigrant press and periodicals, the autobiographical writings and memoirs of Serbs who lived in the U.S. – rare as they may be – have been singularly informative for this research (Čedomir Pavić, *S Pacifika na skadarsko blato*, Podgorica, ICMS, 2016; Mihajlo Pupin, *From immigrant to inventor,* New York, London, C. Scribner's Sons, 1926; Mihajlo Pupin, *Sa pašnjaka do naučenjaka*, Beograd, Zavod za udžbenike, 2022), as were the reports, memories, correspondence, and private documents concerning the Serbian community in the U.S. compiled by some diplomats and officials of the Yugoslav state, some of which were belatedly published (Radoje Janković, *Pupin, Tesla i američki Srbi*, Čačak, 2022; Mihajlo Pupin (Dragoljub R. Živojinović, ed.), *Pupin. Nacionalno-politički rad*, 1908–1935, Beograd, 1998; David Albala (Đorđe N. Lopičić, ed.), *Dr David Albala. Specijalni delegat pri Jugoslovenskom Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu*, 1939–1942, Beograd, Teovid, 2010, Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili*, Beograd, Vajat, 1995).

Relying on those sources and literature, this paper attempts to explain who the generations of Serbian immigrants to the U.S. were and how they self-identified, how they were seen and influenced by the newly formed Kingdom of SCS/Yugoslavia and communist Yugoslavia, and, finally, whether and to what extent identity matters contributed to the integration of Serbs into the American society.

Who were the members of the generations of the Serbian community in the U.S.?

Even though they were the largest ethnic group in the new Yugoslav state in 1918, the number of Serbian immigrants in the U.S. was relatively low compared to other South Slavs – approximately 50,000. The number of Croats and Slovenes was much higher, reaching hundreds of thousands. Despite their few numbers, Serbs came to the U.S. from various parts of former Austria-Hungary (Croatia, Slavonia, Dalmatia, Vojvodina, Bosnia and Herzegovina), the Kingdom of Montenegro, and the Kingdom of Serbia. There were significant and obvious differences between these Serbs. Most of them were illiterate farmers who did not speak English and had no property. They usually worked manual labor jobs in mines, steelworks, factories, slaughterhouses, and forestry. They settled all over the U.S., mostly in areas around large cities, where job opportunities were plentiful, from Washington State to California, San Francisco and Los Angeles on the West Coast, and from Chicago on the Great Lakes to New Orleans to New York City on the East Coast. They worked as miners in Minnesota, Pennsylvania, Arizona, Nevada, and elsewhere. Very few became members of the social elite, and its most distinguished representatives were Mihajlo Pupin and Nikola Tesla. After World War II, émigrés from communist Yugoslavia, mostly officers and military personnel, supporters of the Ravna Gora movement and the Karađorđević dynasty, arrived in the U.S.

Evolution of self-perception and the perception of others in the American context

To protect their livelihoods and rights in the U.S., the Serbs founded different organizations, gathering around the few Orthodox churches in the country. During the economic crises that occasionally struck the U.S., they lost their jobs and incomes. That, coupled with the bad habits they had brought with them from their homelands, meant that they often experienced hardship, perished, lost what they had earned, and commonly failed to start families.

However, some organizations had educated people among their members and published their bulletins, albeit briefly, and organized meetings and summits to mark religious feasts, e.g., St. Vitus' Day – 28 June, St. George, St. Elijah, St. Demetrius. From the late 19th century, St. Vitus' Day (Sr. Vidovdan) was considered a religious feast day commemorating all Serbian heroes who fell for freedom from the Battle of Kosovo onward. An analysis of the celebrations of Vidovdan and other important dates for Serbs in the American context, from one year to the next, is an important approach that can shed light on the evolution and shifts of the Serbian identity in the U.S.

Integration into the American society and the immigration interests of the Yugoslav state

Some of the earliest and most prominent Serbian organizations in the U.S. included the Serbian Orthodox Society Srbobran (Chicago), the Slavic Immigrant Society (New York City), and the Serbian People's Relief Fund (San Francisco). Different Serbian associations often merged and splintered, leading to conflicts with other Serbian groups and organizations. A particularly influential paper was *American Srbobran*, launched on 1 July 1906. However, this newspaper was criticized by other news outlets of the Serbian community in the U.S., with Mihajlo Pupin, the most prominent Serbian immigrant in the U.S., becoming involved in the quarrel.

Pupin was one of the few Serbs who achieved the American Dream, becoming well-respected and wealthy by the standards of his time. His numerous scientific discoveries and patents brought him financial and material security, which, in turn, allowed him to devote some of his time to national and political work in the Serbian community in the U.S. An ardent patriot, determined to achieve his intentions and goals, he was very familiar with Serbian history and tradition. Originally from the Military Frontier, Pupin was a staunch opponent of Austria-Hungary and had come to the U.S. at the age of fifteen. He advocated the formation of an alliance of Balkan peoples and countries and their liberation from Ottoman and Habsburg rule. For years, he chaired the Federation of United Serbs Concord. His activities in the U.S. and

pronounced Serbian patriotism and monarchism led to resistance in many Serbian organizations and individuals. As Serbia's Consul General in New York (1911–1920), Pupin did many useful diplomatic and political assignments for the Kingdom of Serbia and Montenegro. His activity confirmed the interest of the Serbian community in the U.S. in the Kingdom of SCS/Yugoslavia, which, in the interwar period, tried to popularize the ideology of the "three-named nation" and "integral Yugoslavism" among the émigrés, with little success.

The communist regime in Yugoslavia saw the relatively large influx of Serbian monarchist refugees to the U.S. after 1945 as a threat to its interests, fearing that the Serbian and South Slavic anti-communist refugees might find a "social base" among the previous generations who had emigrated from Yugoslavia to the U.S. and use them to launch activities against Tito's regime. Until the dissolution of SFRY in 1991, the Yugoslav regime tried to physically eliminate those refugees in the U.S. or develop a propaganda platform that would encourage the formation of a "loyal emigration" in the service of promoting the interests of the Yugoslav communists.

Biljana Šimunović-Bešlin, Ph.D.
Full Professor
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
simunovic@ff.uns.ac.rs

National Identity in the Autobiographical Discourse of Serbs in Vojvodina in the 20th Century

Developments in the world at the beginning of the 21st century show that nationalism is a more complex societal phenomenon than scholars had assumed in the second half and at the end of the 20th century (imaginary community, social construct, etc.). Furthermore, the intensive growth of nationalism, which leads to national exclusivity and inter-ethnic strife, in Europe and the rest of the world, suggests that we need to rethink theories of nationalism. Many historians argue that the research of "personal nationalism" in the past, nationalism in everyday life, and the individual "life of the nation" could play a major role in understanding nationalism in the present. Autobiographical sources – most commonly diaries, memories, reminiscences, memoirs, correspondence, and non-fiction and fiction with autobiographical elements – are particularly important for studying nationalism-related experiences and feelings and the attitude to national identity.

In an autobiographical discourse, the author is also the protagonist of the narration. Authors of autobiographical texts often attempt to interpret the historical context of the events and experiences they write about. It is quite common for a successful narrative strategy in memoirs or diaries to make the author's subjective interpretation of historical phenomena, events, and processes more compelling than a scholarly review, primarily owing to the reader's high level of sympathy for or identification with the author. Some research suggests that examining individual national identity in the autobiographical discourse can sometimes play a role – in some cases, even a prominent one – in the nation-building process.

The numerous and diverse autobiographical texts penned by Serbs in the 18th and 19th centuries are informative historical sources. At the

same time, they can be said to have played a prominent role in the conceptualization of modern Serbian nationalism. Historians and the general public have shown a continued interest in the memoirs of Serbs from the Habsburg Monarchy: Simeon Piščević and his son Aleksandar, the memoirs of Dositej Obradović and Sava Tekelija, the autobiographical, fiction, and non-fiction works of Joakim Vujić, Jovan Sterija Popović, Jakov Ignjatović, Đorđe Stratimirović, and Mihailo Polit Desančić. All of those authors lived in a multinational, multiconfessional, and multilingual milieu and a frequently changing socio-legal, demographic, and political landscape, and their works rank among the most informative historical sources for the history of Serbs. Their accounts of events and feelings associated with a sense of national belonging are not merely historical sources but also reading material that has, for generations, encouraged readers to rethink their relationship with their national identity.

National identity is also present in the autobiographical discourse of Serbs in 20th-century Vojvodina. A notable example is the memoirs of Mihajlo Pupin, a scientist of international renown born in the mid-19th century in the village of Idvor in Banat, Vojvodina. They were published for the first time in Serbian (or, more specifically, Serbo-Croat) in 1929 by the Novi Sad-based publisher Matica Srpska. Pupin's memoirs, titled *Sa pašnjaka do naučenjaka* (English version: *From Immigrant to Inventor*), were praised by Miloš Crnjanski as soon as they were released. In *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* (Bulletin of the Novi Sad Historical Society), the budding author, whose novel *Seobe* (Migrations) appeared around the same time, admitted that sometimes so-called "belles-lettres (fiction), fictional lives, events, and fates seem almost meaningless, especially when compared with books that recount real events, a suffering that happened in reality." He tried to get *Glasnik*'s readers, mostly historians and Serbs, interested in a book by a "man of science and inventor, who had in the mighty American world *admirably represented our people*" (author's emphasis), a book that is read "with delight, like Dositej's book presumably was in his day." In the 21st century, both works continue to be read and inspire readers to sympathize with the literary characters created by Crnjanski based on surviving accounts of events and emotions of real people, 18th-century

Serbs, and with the real Mihajlo Pupin, a competent memoirist who lived in the 19th and early decades of the 20th century.

Research of the history of the Vojvodina Serbs is a complex undertaking, which requires particular subtlety in the definition of Vojvodina. Vojvodina was conceived in the late 18th century as an autonomous territory in the Habsburg Monarchy (Kingdom of Hungary), which was supposed to protect the national and religious identity of the local Serbs. It was intended to cover the territories in the south of Hungary, the Pannonian Plain, around the Danube and Sava rivers, bordering the area where the emergence of modern Serbia began in 1804. From the mid-18th to the beginning of the 20th century, the population structure of Baranja, Bačka, Banat, and Srem was highly heterogeneous. The Serbs did not constitute the absolute population majority in these areas. The cult of Vojvodina and its fostering as the ultimate Serbian political project in Hungary proved extraordinarily important at the end of World War I when the state of South Slavs emerged from the ruins of the former multinational Austria-Hungary.

In late November 1918, the Great People's Assembly of Serbs, Bunjevci, and other Slavs of Baranja, Bačka, and Banat took place in Novi Sad. A few hundred male MPs and a handful of women MPs unanimously decided to "annex" these areas to the Kingdom of Serbia. Around the same time, the Serbs of eastern Srem made the same decision at a smaller assembly. In the Yugoslav kingdom, Vojvodina remained a constant reminder of the centuries-long aspiration of the "Serbian people to preserve its national distinctiveness, ethnic, religious, and political, in a land with alien masters and a foreign name." The restructuring of the Yugoslav kingdom in 1929 involved the creation of the Danubian Banovina, in which Vojvodina was merged with Šumadija, allowing the Serbs in this administrative-territorial unit to outnumber the local Hungarians and Germans. During World War II, the territory of Vojvodina was split into parts controlled by Hungary, the Independent State of Croatia (NDH), and German-occupied Serbia. After the end of World War II, the revolutionary authorities of Democratic Federal Yugoslavia (DFY) formed the Autonomous Province of Vojvodina as part of the People's Republic of Serbia. Baranja and the Vukovar County in

western Srem were then excluded from Vojvodina and incorporated into the Republic of Croatia.

The communist revolution in Vojvodina, of a smaller scope, led to a dramatic shift in the national structure of the local population. Germans were expelled from the entire territory of Yugoslavia, which meant that Vojvodina lost almost a third of its inhabitants. The settlements inhabited by Germans from the mid-18th century were now populated by colonists, mostly Serbs from various parts of Yugoslavia, who had fought in the war on the side of the communist-led national liberation movement. The revolutionary climate allowed the creation of a revolutionary concept of Vojvodina as an autonomous province within Serbia, which had become one of Yugoslavia's constituent republics. This new version of Vojvodina was conceived as a province that would encourage and protect the autonomous development of national minority communities rather than the national identity of Serbs, who had by then become the absolute majority of its population.

Attempts to combine traditional and revolutionary concepts of Vojvodina led to divisions within the political (communist) and intellectual elite and, to an extent, among Vojvodina's general public. By the early 1960s, "quarrels about autonomy" were already in full swing. The communist leadership in Vojvodina believed that there was nothing contentious about "Vojvodina being considered to include the territories of former southern Hungary, north of the Sava and Danube, in which Serbs lived in compact masses because the term Vojvodina emerged amidst their struggle for autonomy in this territory in the 18th and 19th centuries." The supporters of the struggle for Vojvodina's special status in socialist Yugoslavia (as an autonomous province within Serbia or a republic equal in status to Serbia and the other republics in Yugoslavia) highlighted the multinational structure of the population and the geographic and economic idiosyncrasies of Vojvodina's flatlands and highly agrarian economy. In the late 1960s and early 1970s, amendments were made to the Constitution that formally kept Vojvodina as an autonomous province in Serbia but made it essentially equal to the so-called "Serbia proper." The Autonomous Province of Kosovo and Metohija received the same status. In the late 1980s, amidst a complex international backdrop and convoluted relations within the Yugoslav political

elite, dismissals of so-called Vojvodina "autonomists" were engineered. A few years later, tens of thousands of refugees – Serbs from Croatia and Bosnia and Herzegovina, republics that had declared independence from Yugoslavia and gained international recognition as independent nation-states – began to arrive in Serbia and Vojvodina.

Many autobiographical texts (published or manuscripts in archives) testify to personal experiences in the 20th century of Serbs who were born and lived in Vojvodina, Serbs who originated in Vojvodina and spent their lives elsewhere, and Serbs born elsewhere who spent a good chunk of their lives in Vojvodina. Their accounts of events related to national identity can significantly help identify the factors that, on an individual level, influenced the formation of national identity as Serbian, Yugoslav, or Vojvodinian (supranational, provincial, or regional) and the emergence of national indifference. Research of autobiographical texts has the potential to deepen our understanding of those phenomena on the collective level, too.

The most significant autobiographical sources include the works and legacy of around twenty authors, including: Mihailo Polit Desančić (1833–1920), Mihajlo Pupin (1854–1935), Radivoj Simonović (1858–1952), Tihomir Ostojić (1865–1921), Stanoje Stanojević (1874–1937), Isidora Sekulić (1877–1952), Vasa Stajić (1878–1947), Milan Petrović (1879–1952), Milutin Milanković (1879–1958), Nikola Radojčić (1883–1964), Veljko Petrović (1884–1967), Alimpije Popović (1888–1967), Triva Militar (1889–1977), Petar Dobrović (1890–1942), Anica Savić–Rebac (1892–1953), Miloš Crnjanski (1893–1977), Dušan J. Popović (1894–1965), Fedor Nikić (1894–1989), Milan Kašanin (1895–1981), Sava Šumanović (1896–1942), Milan Konjović (1898–1993), Žarko Zrenjanin (1902–1942), Mladen Leskovac (1904–1991), Jovan Popović (1905–1952), Jovan Veselinov Žarko (1906–1982), Boško Petrović (1915–2001), Živan Milisavac (1915–1997), Stevan Doronjski (1919–1981), Dušan Popović (1921–2014), Dejan Medaković (1922–2008), Borislav Mihajlović Mihiz (1922–1997), Aleksandar Tišma (1924–2003), Đorđe Lebović (1928–2004).

Goran Miloradović, Ph. D.
Principal Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
goranm065@gmail.com

Antun Starčević and the Croatian "School" of Racism: The Perception of Serbs, Slavs, and Jews by Some Croatian Intellectuals – Followers of the *Pravaštvo* Ideology

The nature of the ideology of Croatian historical rights (locally known as *pravaštvo*) and its historical role are controversial subjects in historical scholarship. Some scholars – Viktor Novak, Ivo Lederer, Srđa Trifković, Milorad Ekmečić, Aleksa Đilas, Jonathan E. Gumz – argued that there was a connection between the convictions of Ante Starčević and the Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska, NDH). Mato Hanžeković, a writer and supporter of the *pravaštvo* ideology, wrote as early as 1938 that "Starčević had brought up several generations in utter racial animosity to all things Serbian." The philosopher and Ustasha Julije Makenec argued: "Although Starčević had been an advocate of the ideas of the French Revolution, he rejected the notion of equality for all and instead tread along paths that directly connected the concept of nation with the concepts of race and kin." The historian Mirjana Gross noted that Starčević "had found [...] the *Untermenschen* of his time," pointing out his "claims about inequality among people" and concluded that he "endorsed totalitarian democracy, which obliterates the rights of minorities and individuals." John K. Cox believed that Ante Starčević's ideas were the "source" of the Ustasha ideology, whereas Rory Yeomans argued that he had laid the ground for the "autochthonous school of Croatian racism."

However, a different group of scholars rejected the view that Starčević had been the architect of the doctrine of Croatian racism. Josip Horvat believed that the people whom Starčević had labeled "Slavoserbs" were the "ethnic scum of the earth that should be contained and eradicated in all nations" rather than a particular race or ethnic group. According to Tomislav Ladan, this view was supported by Bartul Poparić, Branko

Drešler, Vasa Bogdanov, and Jovan Skerlić. Younger scholars who denied an ideological link between the *pravaštvo* ideology and the Ustasha Movement included Mirjana Gross, Fikreta Jelić Butić, Nevenko Bartulin, and Tomislav Jonjić. For instance, Jonjić claimed that Starčević's term "pasmina" (breed) did not only mean race but also "ilk or sort" and that it should not be understood as a racist category. In his opinion, Starčević used the word "Slavoserbs" to describe people of a certain character and certain socio-political views and not as a label for the racial features of some peoples because he had used the same word to describe some ethnic Croats (Jelačić, Mažuranić, Strossmayer, Rački). However, Milorad Ekmečić argued that the term "pasmina" was indeed a synonym of the word "race", which Starčević personally confirmed when he allowed the word "pasmina" in one of his texts to be translated into German as "die Rasse."

The inclusion of Mirjana Gros in both groups illustrates the social and political climate of the time and place where she worked. This topic was obviously examined under extreme social, ideological, and political pressure; therefore, it warrants a reexamination that should, among other things, include a review of the existing scholarship on the subject. Therefore, this topic has so far not received a consistent and comprehensive analysis devoid of opportunism and conformism.

This research starts from the premise that the Ustasha ideology was not an anomaly or a historical incident that emerged under the influence of fascism and Nazism but the ultimate result of the evolution of the ideas promoted by Antun Starčević and like-minded thinkers. It argues that the Ustasha regime was the ultimate application of this ideology, which involved a chauvinist and racist debasement and disenfranchisement of some peoples and ethnic groups, with the potential to result in genocide.

What makes racism such an abhorrent ideology is that it classifies people into more or less worthy or worthless and determines their rights accordingly. This hierarchization of the worth of nations based on their "culture," "morals," "blood," "breed," or "head shape" reveals Starčević's racism. In his book *Pisma Magjarolacah* (1879), Starčević talks of "[...] three levels of perfection: the animal level, the level of reasoning, and the level of the mind, spirituality. Slavoserbs failed to reach even the

lowest level and cannot rise above it." "Slavoserbs" is a codeword he used to denote beings (humans) at a development level lower than that of animals. Starčević believed that the "Slavoserbs" should "kiss the hands and feet" of his followers for labeling them cattle. This is consistent with the racist theories discussed by George Mosse, which posit the existence of the "ladder of life" or Scala Naturae, which connects humans with animals. Whereas some Western European anthropologists saw apes as the bridge between animals and humans, Starčević reserved this spot for "Slavoserbs," using this term for Serbs and the Croat supporters of the pan-Slavist or Yugoslav ideology, as well as all whom he saw as his ideological or political enemies.

Starčević's theory initially emerged as social realism and gradually evolved into biological racism. A version of social realism was formulated by the Hungarian writer József Eötvös in 1851. In his view, "the nation is not a language community but a historical product of the mixing of various races in one state." Hence, in 1867, in his book *Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?* Starčević wrote: "Every nation is a blend of different peoples, different blood. [...] The purest Croatian blood we have is among the Turkish nobility because in these four hundred years, it has least mixed with other blood." After the enigmatic term "blood," in his book *Iztočno pitanje* (written in 1876 and published in 1899), Starčević turned to biological racism: "The formation of the head, overall shape and meaning makes it easier to tell a Serb from a Croat than, for instance, a Russian from a Spaniard."

The Croatian school of racism produced numerous authors and political activists in a range of political parties that espoused the *pravaštvo* ideology, including the Ustasha Movement. Over time, with the changing historical situation and political needs, the *pravaštvo* ideology took on various organizational forms and overtones, but one constant remained: it always strove to prove the difference between and the superiority of the Croats to the Serbs, "Slavoserbs," "Vlachs," and other "inferior" and "hostile" nations or ethnic groups that had to be done away with.

A review of the existing literature has shown that we can indeed talk of an authentically Croatian school of racism, whose founder was Antun Starčević. Some Croatian authors of racist texts were followers of

his political doctrine; others cited his writings or used other sources. In any case, there was a sting of intellectuals and politicians that comprised a school of racism.

Prominent authors from this school included Ćiro Truhelka (1865–1942), an archaeologist, historian, and supporter of the *pravaštvo* ideology, who claimed that the Croats and Bosnian Muslims were members of a (superior) blonde-haired race, whereas the Serbs were bearers of (inferior) Vlach "dark blood" and an alien racial element; Stjepan Radić (1871–1928), politician, scholar, supporter of the *pravaštvo* ideology, and leader of the Croatian Peasant Party (HSS); Filip Lukas (1871–1958), geographer, politician, supporter of the *pravaštvo* ideology, and chairman of the Matica hrvatska (1928–1945), who was not a member of the Ustasha but provided intellectual legitimacy to their ideology; Dr. Ivo Pilar (1874–1933), jurist, politician, and supporter of the *pravaštvo* ideology, whose book *Južnoslovensko pitanje* (The South Slavic Question) heavily uses terms such as "race" and "blood" and frequently mentions Starčević; Dr. Milan Sufflay (1879–1931), philosopher, Albanologist, and supporter of the *pravaštvo* ideology, whose writings feature the words "race" and "blood" more times than one could count; Ivan Sisarić, physician, supporter of the *pravaštvo* ideology, and member of the HSS, who wrote a book called *Hrvatski mit XX. stoljeća: ideologija Hrvatskog seljačkog pokreta: apologija hrvatskog nacionalizma* (The Croatian Myth of the 20th Century: The Ideology of the Croatian Peasant Movement: A Defense of Croatian Nationalism), in which he tried to prove that the HSS ideology was superior to communism, fascism, and Nazism, with which it commonly compared it; Dr. Stjepan Buć (1888–1975), jurist, HSS member, supporter of the *pravaštvo* ideology, and an advocate of the theory of the Croats' Gothic ancestry; Dr. Dominik Mandić, a Franciscan monk and historian; Mirko Kus-Nikolajev (1896–1961), a sociologist and ethnologist, who worked as a librarian in the Central Propaganda Office of the NDH; Dr. Mladen Lorković (1910–1945), a Berlin-educated jurist, supporter of the *pravaštvo* ideology, and later a member of the Ustasha Movement and a close associate of Ante Pavelić, who served as the Foreign Minister in the government of the NDH.

After his meeting with Slavko Kvaternik (1878–1947), Minister of the Armed Forces of the NDH, Adolf Hitler discussed the purported

"Gothic" ancestry of the Croats, concluding that they would nevertheless have to be "Germanized." A closer analysis of the Croats' position in the Nazi racial theory suggests that, like the Estonians, Latvians, and others, they would probably be classed as *periekoi* (servants), with the Germans as the *spartiates* (ruling class) above them and the Slavs as *helots* (slaves) below them in the New European Order. This hierarchy of nations and ethnic groups did not emerge independently from the earlier Austro-Hungarian anti-Serbian and anti-Slavic propaganda and the similar hierarchization of ethnic groups in the Empire, which placed the Serbs and other Slavs at the bottom. During World War II, in Southeastern Europe, Jews and Roma were added to this list. The pamphlet *Načela hrvatskog ustaškog pokreta* (The Principles of the Croatian Ustasha Movement), whose ideology rested on racist notions of "blood and soil," claimed that Ante Starčević was the "Poglavnik's [Pavelić's] spiritual father [...] Pavelić was less inclined than his predecessor and role model to use terms such as "race," "ilk," and "breed," but much more frequently employed the word "blood" and its derivatives (bloody, pure-blood, bleed, bloodshed, etc.).

The biological branch of the Croatian racist school reached its fullest expression in the NDH. *The Croatian Encyclopedia*, published in 1942, includes an entry titled *Humankind*, which has a segment called Human Races with the following sections: *The Term and Definition of Race*, *Emergence of Races*, *Hereditary Differences among Humans*, *Development of the Science of Human Races*, *Classification and Description of Human Races*, *Race and Nation*, etc. The author of this entry was Dr. Boris Zarnik (1883–1945), a Slovenian professor who taught at the University of Zagreb. Zarnik described the physical characteristics of humans, such as body shape and skin color, and added photographs, drawings, and diagrams to illustrate his claims. While he believed that there was indeed such a thing as race and racial science, he also argued that "[...] there could be no talk of 'inferior' or 'superior' races nor of more or less worthy ones because each race has blended with its environment into a harmonious whole" and that "racist efforts have no grounds in the racial science." So, Zarnik rejected the social and political implications of racism but not racial bias as such and its purported "scientific" underpinnings.

Over time, Starčević's ideology evolved into a school, which sometimes took the form of social racism (underlining the cultural and moral superiority of Croats) and other times of biological racism (citing "blood," "breed," and physical characteristics), and occasionally both. For Starčević, inferior beings were those who did "not know" they were Croats but only until they "realized" this and accepted the Croat name, i.e., until they were Croatized. Initially, this was a kind of utilitarian racism, conceived as a weapon of verbal violence against non-Croats. Later on, with the adoption of new racist ideas and conceptions and amidst the changing political and intellectual landscape, new variations of the fundamental premise of racism – that not all humans are equal and that there is a fixed, unchangeable hierarchy of nations – emerged, giving rise to new arguments to support the "superiority" of the Croatian "dominant" (i.e., "ruling") nation and the resultant "rights," culminating in the attempt to eradicate the "inferior."

Milutin Živković, Ph.D.
Senior Research Associate
Institute of Contemporary History, Belgrade
mzivkovickv@gmail.com

In Search of Identity: "Albanianism" and "Croatianism" of the Muslims in Stara Raška During World War II

The academic community in the country, and partially abroad, is familiar with the issue of the origin and development of the cultural and national identity of Muslims/Bosniaks in the territory of former Yugoslavia. This issue changed from the political coinage in the second half of the 19th century to the "national and liberation" and constitutional and political "Muslimness" (in the 1960s and 1970s) to "Bosniakness" at the beginning of the 1990s. However, researchers tended to focus on the Muslims from today's Bosnia and Herzegovina, overlooking those from the territory of Stara Raška in present-day southwestern Serbia and northern Montenegro. The available scholarly literature reflects this situation, which is why this research has had little to build upon in previous scholarship.

Unexpectedly, the realm of literature has proven more helpful. Due to methodological reasons, it is not common for professional historians to consult this type of source, but literature can sometimes provide interesting insights since it is not constrained by strict rules. Thus, the Serbian writer Meša Selimović, in his *Memories,* states that the Muslims were for centuries "primarily oriented towards religion" and that their "national indeterminacy, wandering between ethnic and religious identification, lack of collective direction and absence of a historical perspective" resulted in "collective confusion and a passive attitude to life." The Islamologist Darko Tanasković concluded that the Yugoslav Muslims "emotionally, psychologically and politically, apart from few exceptions, are not and would not like to be Serbs" and that "most of them are not and would not like to be Croats." I would add that, notwithstanding a few exceptions, they would no more like to be Albanians.

Taken broadly, these statements could serve as the cornerstone of this research, as they give rise to numerous questions. Firstly, what were the real roots of the "Croatianism" and "Albanianism" of the Muslims from Stara Raška during the German occupation? Were these the developmental phases of today's Bosniak identity or possibly a political strategy of their elite? If those were political agendas, in which moments of the war were they used, and to what purpose? What was the attitude of the authorities of the potential assimilation states – the Independent State of Croatia (ISC) and the Kingdom of Albania ("Great Albania"), concerning the issue of Muslim identity? What role did the Italian and German occupiers play, and what were the roles of the Partisan and Ravna Gora Movements? How well did they understand the complex identity combinatorics in the territory of Serbia?

Based on the summary of my previous investigation, I propose the following hypotheses and answers. I am of the opinion that the identification of Muslims with the Albanian and Croatian identity was a matter of the historical moment and a result of political opportunism. "Croatianism" was present in the initial phases of the occupation due to the connection with Bosnia and much-needed military and economic help, whereas "Albanianism," for much the same practical reasons, persisted until the end of the war and the liberation (albeit with a different intensity and only in certain areas). The Lim River can be said to have marked the boundary between these processes. Roughly, the Muslims on the left bank of the river were more likely to see themselves as part of Croatian ethnic territory (primarily in Bosnia), whereas those on the right bank of the river, with ties to Kosovo and Metohija, considered themselves to be part of the Albanian ethnic territory. Their merging, however, was inconceivable. This suggests that the Muslims from Stara Raška knew what they were not, although they still did not have a clear understanding of who they were beyond their strong religious identity and sense of belonging to Islam.

The Independent State of Croatia and Albania only considered their short-term war, military, and political interests and did not possess adequate means to start working toward the assimilation of those Muslims, even if they indeed wanted to be assimilated into those identities and populations. The recently founded Croatian state lacked the resources

and political power to achieve a lasting presence in the territory of Stara Raška, so every attempt to implement this was doomed to failure. On the other hand, the catchphrase about the Muslims as the "Croatian flowers" soon experienced a crisis in Bosnia itself.

The Albanian authorities, active throughout Kosovo, were more organized and persistent. The political idea of "Albanization" of Muslims, emanating from the pro-Albanian centers of Novi Pazar, Rožaje, Tutin, and, for a while, Sjenica, intensified during the first two years of the occupation. Free Albanian language courses for adults and schools in the Albanian language were opened, bilingual stamps and seals were introduced, and the symbols of the Albanian state appeared in the streets, etc. The political agenda of incorporating Stara Raška into Albania (instead of occupied Serbia and Montenegro) required immediate and significant results but to no avail. The pressure exerted on the local Muslims by the executive authorities to that end only made the situation worse, and this assimilation project failed. Its traces, however, occasionally "re-emerge" in some parts of today's Serbia.

As for the regimes established by the occupation forces, the Italian and, even more so, the German authorities knew little about this remote part of the Balkans. The Italians, at least, understood the significance of religious identity in this territory, perceiving both Serbs and Muslims as strictly religious communities, even though they primarily wanted to sever or prevent their ties to the Serbian, Albanian, or Croatian national identity. On the other hand, the Germans were confused by the religious and identity diversity of Stara Raška, struggling to differentiate and separate it from Kosovo and Metohija. Therefore, given their short-lived presence in this region and the friendly attitude of the Muslims from Stara Raška to them, they intended to resolve the existing problems once they won the war, which, of course, was not to be (they referred to the local Muslim population as "Muslims", "Arnauts", "Bosniaks" or as "Albanians"). Both occupying regimes, however, flirted with the use of the term "Sandžak/Sanjak," binding it even tighter to the Muslim tradition.

Given that the Chetnik and Partisan movements included local inhabitants, they best understood the attitude of Muslims and their elite. Both realized that they were not Serbs, Croats, or Albanians, but a separate entity yet to be fully formed. The members of the Ravna Gora Movement decided

to go against them, while the Communists offered them a balanced variant of religious and political identity summarized in the term "Muslims." Therefore, they had more success in winning them over to their side. Thus, the Communists gave the Muslims the necessary legal and political framework in which their national identity, embodied in today's "Bosniakness," would be finalized in the second half of the 20th century.

Dragomir Bondžić, Ph.D.
Principal Research Fellow
Institute of Contemporary History, Belgrade
dragomirbondzic@yahoo.com

Professors of the University of Belgrade after the Second World War: "Enemies" and "Honest Intelligentsia"

The University of Belgrade was founded in 1905 after a long and arduous cultural, educational, and scientific development in the 19th century. It was the highest educational and scientific institution of the Serbian and Yugoslav state and the most important pillar and driving force of its further social, economic, cultural, educational, and scientific progress. University teachers were the pinnacle of the Serbian intellectual elite. Initially, the Serbian intellectual elite consisted mainly of educated Serbs from the Habsburg Monarchy, and from the middle of the 19th century onwards, more and more intellectuals, including university teachers, came from Serbia itself. In the second half of the 19th century, most were educated in the most important European university centers in Austria, Germany, France, and Switzerland.

In the period between the two world wars, the Serbian university elite grew and continued its education and specialization, increasingly in Belgrade, but still to a large extent abroad, especially in France. In the interwar period, the professors of the University of Belgrade formed their political positions and views on fundamental national and social problems in accordance with the dynamic and complex development of the socio-political situation in the country. They faced issues of national unity, the organization of the state, and the solution to the Serbian-Croatian question. Some were supporters of unitary centralism, others of federalism or the autonomy of some historical provinces. Some accepted the concept of integral Yugoslavism at the beginning of the 1930s, while others emphasized the Serbian national question and its solution under new historical conditions at the end of the decade. From an ideological point of view, the Serbian university elite of the interwar period belonged to one of three ideological circles: the liberal-democratic, the

socialist, or the conservative. All three circles had prominent representatives among Belgrade university professors, and the affiliation to a particular circle in the interwar period largely determined their behavior and fate during and after World War II.

The development of the university and the Serbian university elite was abruptly and tragically interrupted by World War II and the occupation of the country. During the war, university professors were killed, arrested, or imprisoned in camps or in Germany; some collaborated with one of the parties to the civil war (the Partisan movement or the Ravna Gora movement) or the Germans and the Serbian occupation administration; the majority remained passive and faced the hardships of life and survival under occupation. A number of older teachers, including some of the founders of the university in 1905, died before or during the war. Because they had collaborated with the occupiers during the war, several teachers were killed (4) or punished by removal from the university (37) in the first months after the liberation of Belgrade.

The end of World War II, the liberation of the country from the occupying forces, and the Communist Party of Yugoslavia's rise to power brought radical political and socio-economic changes and presented the university and its professors with completely new living and working conditions. After the victory in the war and the revolution, the Communist Party came to power and began to build a new state and socio-economic system based on its program and political and ideological positions. The party seized all levers of power into its hands and established the "dictatorship of the proletariat," a one-party system in which it administered, directed, and supervised all state, political, social, economic, cultural, educational, scientific, and everyday activities, events, and movements through its organs, state institutions, army, police, propaganda, and mass organizations.

Even before the end of the war, at the end of 1944 and in 1945, control of the university was taken over and its reconstruction and preparations for a return to teaching activities were supervised. The basic tasks of this old institution in the new political and socio-economic system were immediately formulated and later concretized and adapted to the domestic and foreign policy movements and needs of the ruling party, the introduction of the planned economy, the conflict with the

Soviet Union, etc. In the new society, the university was seen, first and foremost, as a "factory of personnel" necessary for its construction and functioning and for realizing the party's ambitious plans for reforming society, the economy, and cultural and scientific work. The university had to be "cleansed" of the "bourgeois tradition" that had been developing for several decades and of the "objectivist" science characteristic of the "reactionary" systems of the Western capitalist countries and the pre-war Kingdom of Yugoslavia. In the "new era" and at the "new socialist university," there was no room for autonomy, which was immediately suppressed and ignored. On the contrary, the university, teaching, and science were to be permeated by the policies and ideology of the ruling party and the ideology of Marxism-Leninism, considered the "only correct" scientific method, following the example of the first socialist country, the Soviet Union. The "new socialist intelligentsia," necessary for the construction of a new state and the economic and cultural-educational development envisaged in the first five-year plan, as well as for the construction of socialism in general, had to be trained in this mold.

However, the existing old teaching staff, which had been formed in the spirit of "bourgeois," "objectivist" science and trained at the major European scientific centers of Central and Western Europe, was necessary for the implementation of such a policy by the new authorities. The party mistrusted these teachers, and this mistrust stemmed from the nature of the communist ideology, which rejected intellectuals who were seen as unsure, unreliable, and unwilling to implement the party's guidelines and positions unquestioningly. Their backgrounds, Western education, membership in the bourgeois class, and predominant political orientation towards the Serbian bourgeois parties, liberal capitalism, and parliamentary democracy in the interwar period also fed the distrust and suspicions of the new communist authorities towards them. This required a detailed examination of the views and actions of the old university teachers in the political life of interwar Yugoslavia, especially during World War II and the occupation, as well as their attitude towards the revolution, the new regime, and the construction of socialism in the first post-war years. This comprehensive control was exercised by the party organs, the student organization, and other teachers who were supporters of the regime, as well as by the organs of the secret police.

This control mechanism allowed the educational authorities of the party and the state to formulate their university policy and their position towards each individual teacher, adapting this policy to the objective circumstances and needs of building a new state and society.

On the other hand, the old university intelligentsia also had to face the new socio-political circumstances, reformulate their fundamental political and ideological views, and oppose or adapt to the new society. The teaching staff of the University of Belgrade still included a few "founding fathers," teachers who were among the first at the university in 1905. The vast majority started working at the university later, mostly in the interwar period. As already mentioned, they stood for a range of different political and ideological orientations. Most supported liberal-democratic views and the preservation of the capitalist system, with minor or major social reforms and interventions in the development of the state and society. In any case, no more than a handful had been members of the Communist Party or had publicly supported its ideology before the war and advocated radical political changes, the revolutionary seizure of power, and the establishment of a one-party system and the "dictatorship of the proletariat." According to the party, at the end of World War II, only two full professors at the University of Belgrade were members of the Communist Party.

Some teachers openly showed that they disagreed with the new political changes and the policies of the ruling revolutionary party. As already mentioned, some were executed or removed from the university immediately after the liberation. In the period that followed, the authorities paid close attention to their staunch opponents. Constantly monitoring the lives and work of all teachers, the communist regime singled them out, minutely analyzing their orientation in the interwar period, their activities during the occupation, and their post-liberation behavior. They were regarded as "irreconcilable enemies": it was noted that they rejected revolutionary changes, did not participate in socio-political life and the "construction of socialism," and refused to adopt the ideology of Marxism-Leninism. As a rule, it was recommended that such teachers be removed from the university. In practice, however, such a radical attitude towards the "enemies" was countered by both their numbers and their indispensability in building a new university

educational elite. Specialists for the "construction of socialism," the development of the planned economy, and cultural-educational development had to be trained by someone, and, under the given circumstances, the existing teaching staff was the only option as it could not be immediately replaced with suitable teachers. However, if a suitable replacement was found and some "enemy" teachers expressed their views publicly and irreconcilably, the Party resorted to repression and removed them from the university, ostensibly to prevent them from "corrupting" the student youth. By the end of the 1950s, around thirty teachers and assistants had been ousted from the university for political reasons. This was the removed elite.

On the other hand, the views of the vast majority of teachers, even if they were classified as "hostile," were not dangerous to the ruling party and were not severely sanctioned. The Party closely monitored and took note of but also tolerated the obvious distrust, reticence, skepticism, even irony and criticism that existed among the vast majority of teachers. The party organs regarded some as "enemies", others as "passive," "critics," or "opportunists," sharply criticized them, and exerted political, ideological, and propaganda pressure on them. However, the party tolerated them in certain departments, recognizing that they were irreplaceable in scientific and educational work; of course, it tightly controlled them and tried to take advantage of their knowledge and work. The university teachers were forced to adapt to the new reality and circumstances, as it quickly became clear that they would not be temporary. They kept their ideological and political views and convictions to themselves or occasionally expressed them as mild criticism, irony, and mockery of the new government and its efforts.

After the conflict with the Soviet Communist Party in 1948, the Yugoslav government maintained its position and made some changes in foreign, domestic, cultural, and educational policy. In the 1950s, the compromise between the party and the intellectual elite of the University of Belgrade became increasingly clear. The party partially liberalized its policies at the university; made concessions to the older teaching staff, tried to win them over through ideological and political pressure, propaganda, and various privileges in order to "re-educate" them and recast them as the "honest intelligentsia". Even if such efforts did not

yield concrete results with the older teachers, they were tolerated and kept in classrooms as long as possible. This was the accepted elite. Many of the older teachers became the regime's associates, either of their free will or out of necessity, accepting and cooperating with it, adapting their ideological and political identity to the new political landscape.

The authorities' greatest hopes and efforts lay in training and introducing younger qualified teachers loyal to the party and familiar with the ideology of Marxism-Leninism to the university. The aim was to create a new elite. At the end of the 1950s and the beginning of the 1960s, a generational shift took place at the University of Belgrade, which was partly biological and partly political. By this time, the older lecturers had already accepted the new regime as their own before they had left the biological stage, and the younger generation of teachers at the university practically had no choice and became the new socialist intelligentsia.

Ivana Dobrivojević Tomić, Ph.D.
Principal Research Fellow
Institute of Contemporary History, Belgrade
ivanadobrivojevic@hotmail.com

From the Ideology of Integral Yugoslavism to Brotherhood and Unity: Efforts to Build the Yugoslav Identity of the Youth

The importance of building a common identity in newly created states, both national and multinational, is well known. Although the youth were "targets of reformers and revolutionaries" as early as the 19th century, it was not until World War I that the youth fully entered the political stage (Andrew Donson, *Youth in the Fatherless Land: War Pedagogy, Nationalism, and Authority in Germany, 1914–1918*, Cambridge, Harvard University Press, 2010, 2-3). The war atrocities influenced the emergence of a "generational consciousness." The definition of youth as a distinct sociopolitical group and the expansion of voting rights by lowering the age limit (Felix Krawatzek, *Youth in Regime Crisis. Comparative Perspectives from Russia to Weimar Germany*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 5) influenced political elites to become more engaged with the youth. Authoritarian and undemocratic regimes sought to mobilize the young and secure the support of these generations through various models of indoctrination. The Kingdom of Yugoslavia and its socialist successor state were no exceptions. Schools and various formal and informal organizations strove to create "loyal" generations of youth. The Sokol movement, the Youth of the Yugoslav Radical Union, the Pioneer Organization, and the League of the Socialist Youth of Yugoslavia were just some of the organizations through which attempts were made, more or less successfully, to influence the youth.

The complex political and economic circumstances in which the two Yugoslav states found themselves after World War I and World War II caused the ruling elites to try, each in their own way, to resolve the simmering interethnic conflicts, consolidate the regime, and ensure the continued existence of the (newly created) state by attempting to build a common identity among the young. Although the ideologies

involved were quite different – integral Yugoslavism and the brotherhood-and-unity tenet, as were their approaches to the upbringing, education, and training of the young "Yugoslav" generations, certain similarities are discernible. This paper aims to show the methods used by the authorities in both the first and second Yugoslavia to shape young generations and create a sense of community and belonging, firstly to the existing regime and secondly to the state. To shed as much light as possible on the utopian aspirations of the political elites, the paper will focus on the period of King Alexandar's dictatorship (1929–1935) and the period of early and mature socialism (1945–1965). Special attention will be given to the ideology of integral Yugoslavia imposed in schools and its connection with the Sokol movement; to the (exaggerated) expectations of party officials for the generations that grew up in peacetime and the constant comparisons between war and post-war generations; to ideological education in schools; to the organization of (economically unprofitable) labor actions because of their "most expressive revolutionary continuity for ... the youth."

The importance of these themes was recognized early in Yugoslav and post-Yugoslav historiography, resulting in a large number of works dealing more or less with the life and activism of youth under socialism, as well as with attempts to create a common (national, cultural, and class) identity. The authors of those rarely considered youth as a "social construct" (Felix Krawatzek, *op. cit*, 11–12) and focused mainly on the more privileged or politically and socially active segments of youth. If we exclude earlier works on the communist youth written during the socialist period (Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Belgrade, Narodna knjiga, 1977; Slavoljub Cvetković, *SKOJ 1919–1929*, Belgrade, Mladost 1979; Miroljub Vasić, *SKOJ 1929–1941*, Belgrade, Mladost 1979), little has been written about youth as a social group in the Kingdom of Yugoslavia. The relevant works include: Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014); Božidar Jezernik, *Yugoslavia without Yugoslavs. History of a National Idea* (New York: Berghahn books, 2022); Božidar Jezernik, *Jugoslavija, zemlja snova* (Belgrade: Istorija XX veka, 2018); Dejan Đokić, *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea* (London; Hurst & Company, 2004);

Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941: sociološko-istorijska studija* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2004); Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije* (Belgrade: Stubovi kulture, 1996); Nikola Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941* (Belgrade: Angrotrade, 1991); Endrju Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književna i kulturna politika u Jugoslaviji* (Belgrade: Stubovi kulture, 2001); Kosta Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu* (Belgrade: Zavod za udžbenike, 2015).

In the last twenty years, historians have increasingly focused on socialist Yugoslavia, with scholars more likely to discuss youth as an inhomogeneous social group in that political context. Although many works analyze youth volunteerism, employment, norms, migration to Western European countries, popular culture, emotional life, and sexuality, no comprehensive study of the youth that grew up in socialist Yugoslavia has appeared. Various aspects of the (in)voluntary work of youth in youth work actions were analyzed in: Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda: Kultura omladinskih radnih akcija* (Zagreb: Srednja Evropa, 2016); Slobodan Selinić, „Omladina gradi Jugoslaviju", *Arhiv*, 1 – 2, 2005; Dragan Popović, 'Youth Labour Action (Omladinska radna akcija, ORA) as Ideological Holiday-Making', in Grandits, H. & Taylor, K. (eds) *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)* (Budapest: Central European University Press, 2010). Several monographs shed light on popular culture: Aleksandar Raković, *Rokenrol u Jugoslaviji. Izazov socijalističkom društvu 1956–1968* (Belgrade: Arhipelag 2012); Zoran Janjetović, *Od „Internacionale" do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991* (Beograd: INIS, 2011); Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina 20. veka* (Belgrade: Službeni list, 2012). Dragomir Bondžić discussed university students in several works (*Beogradski univerzitet 1944–1952*, Belgrade, Institut za savremenu istoriju, 2004; *Univerzitet u socijalizmu. Visoko školstvo u Srbiji 1950–1960*, Belgrade, Institut za savremenu istoriju, 2010; *Misao bez pasoša. Međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta*, Belgrade, Institut za savremenu istoriju, 2011), while Ljubica Spaskovska analyzed the attempts of the leaders of the Socialist Youth League to democratize society within the

socialist framework (*The Last Yugoslav Generation*, Manchester, Manchester University Press, 2017). A notable contribution is the recently published book by Nikola Baković, *Brotherhood on the Move. Ritual mobilities in the Second Yugoslavia* (Zagreb: Srednja Europa, 2023), which analyzes the socio-cultural dynamics of ritual mobility.

In both monarchist and socialist Yugoslavia, the bulk of the burden of shaping the new Yugoslav (in the interwar period) and socialist (in the postwar period) generations fell on teachers and schools. The curriculum had a strong ideological slant. In the Kingdom of Yugoslavia, special emphasis was placed on the national subject group, which was intended to create awareness among students of the indivisible Yugoslav nation and Yugoslav ideology. The terms "Yugoslavs" and "Yugoslavism" were used whenever possible, and the curriculum emphasized episodes in which the three "tribes" (or ethnic groups) had been united rather than divided. Stereotypes about the common characteristics of Yugoslavs were included in textbooks, and much emphasis was placed on affirming the idea of the state (Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 1997, t. 2, 136–139).

The socialist school started from a similar premise. In an attempt to build a new, socialist youth, the onus was on war and revolution, but also on the ideas of the classics of Marxism-Leninism. The idea of brotherhood and unity represented a partial departure from the ideology of Yugoslavism, and extracurricular activities, just like in interwar Yugoslavia, were steeped in ideological education. Youth work actions, organized despite their unprofitability, were a central place for young people from different parts of Yugoslavia to meet and get to know each other, and for the spread of brotherhood and unity. Lectures were regularly given on the social and political conditions in the country, Yugoslavia's foreign policy, the tasks of the youth organization and the League of Communists, and a "minimum program of ideological and political work" was drawn up for the members who came from rural areas. As it turned out, both countries had modest success in forming the "Yugoslav" generations of youth. The integral Yugoslavism of King Alexander's integral Yugoslavism failed to outlive its creator. The creation of a common identity for the young in socialist Yugoslavia was, however, somewhat more successful. The educational system, mass media,

popular culture, work actions, and increasingly popular summer camps organized by the Ferial Association managed to create an appearance of young Yugoslav generations. However, the collapse of the state also meant an almost complete breakdown of the youth's common identity. Nevertheless, traces of the former Yugoslav identity, primarily in popular culture, outlived Yugoslavia and are still visible today.

Ljubinka Škodrić, Ph.D.
Senior Research Associate
Institute of Contemporary History, Belgrade
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

National Identities and Social Roles of Women in Serbia in the 20th Century

Gender and national identities are interconnected in the construction of social roles of men and women; they are mutually constructed and influence each other. Gender identities belong to the group of fundamental and visible social identities, which include the constructed social roles of men and women in addition to their biological underpinnings. National identities depend on constructions of gender and sexuality; they contain a gender discourse and cannot be understood without it. At the same time, national narratives present certain gender roles, behaviors, and activities as natural, normal, and desirable and construct them through language, stereotypes, and social practices.

Gender in national identities is constructed to reflect and implement a hierarchy of power, whereby men are mainly represented as builders and managers of the nation, while women are portrayed more abstractly, within the framework of family and emotions, but also as symbols of the nation associated with care and the home. Sociologists Nira Yuval-Davis and Floya Anthias (Floya Anthias and Nira Yuval-Davis, "Introduction", in: *Women-Nation-State*, edited by Nira Yuval-Davis and Floya Anthias, London: Palgrave Macmillan, 1989) identify five main ways in which women participate in national processes and through which ethnic groups and nations construct women's roles. The first is the biological, reproductive role of women, followed by women's role in setting the boundaries of national or ethnic groups, embodied not only in the expectation that they marry and have offspring with members of certain groups, but also in upholding the established customs and practices. Then there are the roles in which women are seen as carriers and transmitters of the culture of ethnic groups who, above all, transmit national views to children. The fourth group includes the

roles in signifying national differences, where feminine symbols are used to embody the homeland, language, and native country; finally, the fifth group includes the role of women as participants in national, economic, political, and military struggles and upheavals.

In the research on the construction of Serbian national identities in the 20th century, gender studies play an important role in exploring the social roles of both women and men. In modern Serbian historiography, these topics have been discussed in several studies, he most notable among them being the works of Neda Božinović, Ana Stolić, Vera Gudac Dodić, Jasmina Milanović, Aleksandra Vuletić, Božica Mladenović, Ivana Pantelić, Svetlana Stefanović, Mirjana Stanišić, Gordana Stojaković, Predrag J. Marković, and Momčilo Isić.

The process of forming the modern Serbian state in the second half of the 19th century was accompanied by the emergence of women's organizations and their first en masse public involvement in women's societies and organizations. Moderate or national feminism initially meant the educational and cultural advancement of women and stopped short political rights, with humanitarian and national work seen as the limit of women's public activity. Patriotism and the desire for general progress led women to see their involvement in women's associations mainly as humanitarian and national, which is why they were often reluctant to stand up for their rights, given that such an action would have been at odds with their charitable work. In addition, their commitment formed the basis for the emergence of the emancipation movement, as women became visible in the public sphere and gradually developed their competences, assumed social responsibility, and acquired new experiences, organizational abilities, and political skills.

The need for women to engage in public life and contribute to the achievement of national goals was particularly evident in the activities of the Circle of Serbian Sisters (Serbian: Kolo srpskih sestara). The belief that it was a national interest for women to present Serbia's troubles on the international stage led women's associations to unite into a single national women's organization – the Serbian National Women's Union, which emphasized the demand for giving women the right to vote, which was a prerequisite for its inclusion in international women's organizations, primarily in the International Women's Suffrage Alliance.

The traditional frameworks for women's action at the national level and their contribution to national integration included the efforts of individual women and women's societies to contribute to the war efforts, which was especially visible in their activities during the Balkan Wars and World War I. Despite their bravery, readiness to take on male roles and duties, and the importance of the contribution of women's associations to national goals, after the end of World War I, the question of women and their merits and rights dropped down on the national agenda. On the public scene, the activities of pre-war women's associations were renewed, and new ones were created; however, the legal position of women in Serbia, within the Yugoslav society, did not significantly improve, and they still had no voting rights. The struggle for women's suffrage had several phases in the activism of women's associations and unions. In the last, pre-war phase, young women, sympathizers and members of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ), had the leading role in the women's suffrage movement.

The events of World War II in Yugoslavia encouraged a redefinition of gender roles and patterns. The promises of equality and social change offered by the National Liberation Movement influenced many women to support it. The fusion of communist ideology, folk tradition, and feminist organizational experience came to the fore in the mass gathering and organization of women within the Anti-Fascist Women's Front (AFŽ), which had a dual goal: to help liberate the country and transform the backward masses of women into active members of the new society.

The period from the end of World War II to 1953 saw the most significant progress and changes in the position of women in Yugoslav society. This progress can be seen in the legal and political equalization of women with men, but also in their gathering, organizing, and work in the AFŽ. The Constitution of the Federative People's Republic of Yugoslavia (FNRJ) adopted in January 1946 guaranteed women's equality in all areas of "state, economic and socio-political life." The equality principle was ensconced in numerous laws and the Constitution of the People's Republic of Serbia in 1947.

After the war, the AFŽ continued to be a bearer of various social-humanitarian and political-educational initiatives among women, especially those aimed at the social care of children and the education of

women in underdeveloped areas. However, its autonomy was constantly restricted and subordinated to the creation of a new regime, which led to its stagnation and dissolution in 1953, when the Union of Women's Societies was founded. Although it represented an organization subordinated to the interests of the KPJ, the AFŽ nevertheless made a significant contribution to the political education and public engagement of women and encouraged them to enter the political and public scene. After its dissolution, the new women's organizations never managed to rival its spread, influence, and importance.

Although women were granted legal and political rights, fundamental social equality was not achieved in socialist Yugoslavia; instead, they remained underrepresented in political life and governing structures, and patriarchal norms, especially in the private sphere, remained unchanged. Even the further development of political and economic relations brought a kind of stagnation in the organization and public involvement of women. The Union of Women's Societies was a distinctly apolitical organization dedicated to providing assistance to women within the framework of family relations and labor rights. The Union was dissolved in 1961 and replaced by the Conference for Women's Social Activities, whose scope of activities was not much different from that of the previous organization.

The changes brought about by the 1968 revolution influenced the emergence of a new generation of women in the Yugoslav public sphere, who accepted the views of Western feminism alongside the views of gender equality offered by socialism. A groundbreaking event for the new organization of women was the conference "Comrade Woman: The Question of Women – A New Approach?" held in Belgrade in 1978, after which discussion groups "Women and Society" were organized in Zagreb and Belgrade. In the 1980s, these groups did not receive the support of the Conference for the Social Activity of Women; however, they initiated important discussions about intimate issues and violence against women, supported the democratization process in Yugoslavia, and began to call themselves feminists.

In the late 1980s and early 1990s, political and economic upheavals and the collapse of communism led to a shift in previous gender patterns, the rejection of many practices favorable for women, and a

decline in gender equality. The reawakened nationalist ideology and calls for a return to national foundations, tradition, and national unity were accompanied by the marginalization of women. The first modern multi-party elections in Serbia in 1990 resulted in the lowest representation of women in the Serbian parliament compared to other Yugoslav republics (1.6%). During the wars of the 1990s, women played the most prominent role in the movements and organizations that spoke out against war and nationalism and advocated for peace and human rights, especially the rights and protection of women and children from domestic and war-related violence.

Predrag Marković, Ph.D.
Principal Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
predragjmarkovic@yahoo.com

Deny The Neighbor: Denials of the Identity of Neighbors in Southeast Europe

Putin's explanation of the war in Ukraine is a typical example of denying a neighbor's identity. In several speeches, he emphasized that Ukrainians were not a real nation and that Ukrainian was a dialect of Russian.

Such a perception of one's neighbor is not uncommon in Southeast Europe. After a brief introduction listing examples from other parts of Europe, this paper focuses on Southeast Europe, primarily former Yugoslavia. It also mentions the Bulgarian denial of the Macedonian identity and the Greek denial of the Albanian.

The paper is split into two sections. The first lists various examples of denying a neighbor's identity, above all, those that appear in the press. It also includes a historical overview of this phenomenon but focuses on the most recent period.

The second part attempts to explain the historical and temporal context of denying neighbor identities. The working hypothesis is that denials of neighbor identities became more common during the crisis and dissolution of Yugoslavia. Was this a kind of struggle to secure a share in the legacy of the multiethnic state? If our neighbors and we were no longer Yugoslavs, then as many as possible former Yugoslavs had to be claimed as part of one's nation. For instance, there were claims that Bosnians, Croats, Macedonians, and, of course, Montenegrins, and even some Kosovo Albanians were Serbs who had forgotten their ancestry. A similar strategy was used to a lesser extent by the Croats for the Serbs in Croatia and Bosnians. It is interesting to see how the deniers of neighbor identities tried to prove their claims. Their methodology will also be explored in the paper.

The conclusion attempts to ascertain the ideational and political background of the strategy of identity denial and possibly compare the strategies used in former Yugoslavia with those applied in other parts of Europe, primarily the former USSR.

Danilo Šarenac, Ph.D.
Senior Research Associate
Institute of Contemporary History, Belgrade
sarenac.danilo@yahoo.com

Serbia's War Aims in Official and Private Military Correspondence 1914–1918

The creation of Yugoslavia was usually perceived as the ultimate political aim of the Kingdom of Serbia. The Declaration of Niš, promulgated on 7 December 1914, has been continuously interpreted as the cornerstone of Serbia's view of its war aims. However, the question remains: how familiar were Serbian citizens under arms with this objective, and what did they think of it? In 1912, the Serbian army started communicating with its troops through one-way correspondence. After major events on the battlefield or on important anniversaries, military leaders or members of the Karadjordjević family would send short messages to the soldiers. Despite their brevity, these messages present a very telling source. Nevertheless, they remained neglected by researchers. Those telegrams and instructions can be examined as a source that can shed light on the questions of nationality and the war aims of the Kingdom of Serbia. This type of discourse can offer new insights into the contemporaries' understanding of their identity and the nature of the ongoing conflict. This peculiar type of rhetoric reflects a rich historical consciousness and offers ample material for analysis. The introduction of fresh source material of military provenance can help broaden our understanding of the ever-changing nature of memory and identity.

Namely, besides references to the morale and fighting spirit of the troops, these messages tended to mention war aims. In December 1915, the Serbian King Peter I sent his Christmas greetings to the Chief of the Serbian High Command, which meant that the message was addressed to the entire army. After mentioning the mighty troops and the glorious dead, the king ended his message with the battlecry: "Long live the Serbs in all four corners of the world." Similarly, Colonel Dobrosav J. Milenković mentioned the orders his division had received in

May 1915, during a hiatus in hostilities on the Serbian front. The order stated that an offensive was imminent. The object of the offensive did not mention the liberation of the South Slavs but taking control of the lands "promised to Serbia."

However, to comprehend the effects of these messages, it is necessary to look at the private notes and correspondence of the Serbian soldiers. How did they see the war aims and their national mission? What was their reaction to the above-mentioned messages of their superiors? How did prisoners-of war-see this process, and how did the exiled troops? For example, Dragoljub Ranković, a disabled Serbian officer, wrote in his diary on 1 December 1918: "Thank goodness this is finally over." It seems he was satisfied but mostly about the fact that the hardships were finally over. Besides leaving their thoughts on paper, some soldiers left their ideas engraved in marble. Serbian lieutenant Živojin Ajdačić from Ivanjica passed away in Greece, on the Vido Island. His tombstone, made in January 1916, had a telling inscription: "Greater Serbia begins here!"

The interwar mythology promoted the shared conviction that "Yugoslavia was made by the people." On the other hand, Yugoslav and later Serbian historiography continuously focused on the political elite as the key factor in the creation of the South Slavic state in 1918, claiming that Yugoslavia was ultimately "made by the elite." The military, as an important component of Serbia's pre-1914 political and social life, has been underestimated and overlooked in studies exploring Yugoslavia's creation. Some attention was paid to the activities of the notorious Black Hand, but this organization gathered only a fraction of officers. So far, no study has tried to uncover what the lower echelons of the military and the troops under their command thought about the unification process or how they understood their country's war aims. Hence, my chapter will show that Serbia's immediate defense was the dominant war objective in the early stage of the war. In time, the war aims evolved, first into territorial aspirations and after the exile of 1916, towards the concept of Yugoslavia. It was not until 1917 that this idea became dominant in soldiers' communication and official orders.

Focusing on rhetorical patterns and examining the reception of the generals' messages can offer a fresh perspective on several questions, such as nationality, identity, and the evolution of war aims. Apart from

analyzing official military decrees and documents, I will also consult a large body of new material published to mark the Centenary of the Great War. This includes newly published diaries, soldiers' recollections, and memoirs and will allow us to assess the unification process from various perspectives. My research material can be found in the archives of Serbia, Croatia, France, and Bulgaria. I intend to rely on the concepts of the cultural history of warfare and concepts borrowed from nationality studies, intellectual history, and sociolinguistics.

Kosta Nikolić, Ph.D.
Principal Research Fellow
Institute of Contemporary History, Belgrade
kostasnikolic@yahoo.com

Are Identity Conflicts in Multi-ethnic States Inevitable? The Case Study of the Disintegration of Former Yugoslavia

The prevalent opinion is that former Yugoslavia was a conglomerate of nations, languages, cultures, and religions. In modern Europe, there was no other geographical area of a comparable size with differences as big as Yugoslavia's.

Yugoslavia was a society of similar nations and languages with different cultural and religious backgrounds and historical experiences. Its relatively modestly sized territory harbored enormous differences. The country's historical legacy came from four different cultural and civilizational circles: Byzantine, Central-European, Mediterranean, and Islamic. Each of them profoundly influenced the history of the South Slavic nations. Differences in the level of modernization and economic development between certain Yugoslav provinces (for example, Slovenia and Kosovo) were larger than the differences between the most developed and the most backward European states.

All of Yugoslavia's republics except Slovenia (where Slovenes comprised more than 90 percent of the population) were highly multinational. Croatia was the most nationally homogeneous republic after Slovenia (77.9 percent were Croats; Serbs comprised 12.2 percent of the population in 1991). The Serbs, however, were not only the largest nation in Yugoslavia but also the most widely spread, with one-third of Serbs living outside Serbia. Yugoslavia was a multiconfessional country: Serbs, Montenegrins, and Macedonians are Orthodox (45.5 percent); Croats, Slovenes, and numerous national minorities are Catholics (30.8 percent), and 17 percent of its population was Muslim.

Why are identity conflicts so common? Why do conflicts of interest in multi-ethnic societies almost invariably become ethnic conflicts? Why are such conflicts apparently universal and without regard to the

socioeconomic development level? Can a theory be developed that can answer these questions? Can this theory provide methods that can reduce or eliminate ethnic conflict? Evolutionary theory claims that the heterogeneity of a population is consistently associated with the frequency of wars. Countries with many different ethnic groups, language communities, and religious and racial groups enter wars more often than homogeneous polities. Ethnic conflict can break out due to the mere existence of ethnic diversity, regardless of the given country's style of government or policies.

The most important questions are: was this an inevitable historical process or did the nationalists, in the waning days of Communism, trigger the crisis by playing on fears of ethnic annihilation and oppression in the mass media, social movements, and election campaigns? Were the nationalists just following processes hidden in the dark depths of the past?

In the Yugoslav federation, formed after World War II, ethnic conflicts were suppressed by the communist dictatorship. However, the federal organization of the country also delineated and separated the neighboring ethnic groups and paved the way for the creation of new ethnic identities, which, along with changing population growth rates, contributed to the conflict. In addition, the problem of the changing population structure along ethnic and regional lines was crucial in the Yugoslav crisis.

In former Yugoslavia, ethnic rivalry and the resultant violence marked the past. The ritual symbols of society were at the forefront: the populist rhetoric emphasized the inherited hallmarks and differences between close ethnic identities, resulting in an ideological reinterpretation of the past. That is how the differences manifested and led to catastrophic consequences for all ethnic groups in former Yugoslavia.

In the Yugoslav case, the breakup of the country and the ensuing war might be best explained by identifying certain factors created by this process that, in turn, laid the ground for the violent conflict. The breakup or collapse of a country can trigger a series of attendant events, factors, and preconditions that might influence the emergence of a war. The weakening central government, the incapacity to protect territorial integrity, or resorting to coercion can open the door for various

secession movements. Yugoslavia's breakup and the struggle of its constituent republics for independence is an illustrative example of this. However, the delineation issue seems to have been the key prerequisite for the outbreak of war in Croatia in the process of Yugoslavia's breakup.

Theorists and researchers recognize multiple notions of ethnicity and ethnic violence – the primordialist, instrumentalist, and constructionist. In the primordial concept, ethnic attachments and identities are seen as a cultural given and a natural affinity, like kinship sentiments. They have overpowering emotional and irrational performances. In the case of former Yugoslavia, a primordialist would argue that despite seemingly cooperative relations between various nations and ethnic groups in Yugoslavia, mistrust, enmity, and even hatred simmered below the surface, as they had long done in the Balkans. Triggered by fierce rivalry for political power during Yugoslavia's breakup and driven by uncertainties over state boundaries and minority statuses, these enmities and animosities, fueled by fear and retribution, turned neighbor against neighbor in an ever-growing spiral of aggression and reprisal. Although the primordial argument sounds plausible, and one can hardly deny that politicians fanned and manipulated latent nationalism and ethnic fears, some evidence contradicts it.

Yugoslav politicians used nationalist rhetoric and found foreign enemies to foster national cohesion, obscure internal problems, and strengthen their own positions of power. Because of this, along the ethnic boundary, they encouraged ethnic conflicts to convince the people that a "real danger" loomed over them.

There were more reasons that Yugoslavia disintegrated in a series of violent conflicts: the very essence of the crisis led to a non-democratic, violent outcome. Although Serbia was accused of launching an offensive national program that inevitably led to the war, the other republics showed no political will to, for example, create a strong coalition that would insist on respecting the borders of the former republics.

Slovenia, Croatia, and Serbia were unwilling to find a solution through mutual concessions. The fundamental issues of the crisis were: 1) whether peoples or republics have sovereignty, and who decides on the right to self-determination (until secession); 2) whether the internal borders were administrative and hence changeable, or were they

sovereign and hence immutable; 3) whether the secession was a sovereign right, or was it possible only with the consent of all members of the federation? The key players in the dissolution process decided to resort to violence to achieve their goals.

Violence also served to transform the existing model of the nation, that is, to create new identities. This inevitably led to conflicts. War is indeed the most frequent driver of a nation's evolvement, so one can accept the claim that the wars waged in ex-Yugoslavia, as well as the attendant processes of national homogenization and ethnic cleansing, were motivated by the need to establish simple and unambiguous identities in a distinctly mixed and diverse population. The second motive was to eradicate the elements of "mixture, infiltration, and contingency" that threatened the emerging nation-states. This also means that the extreme violence that marked these wars did not result from any "conflicting and incompatible" identities but was rather an attempt to create them.

In Serbian history, the 20th century was a dynamic period in which the country dramatically changed its borders, disappeared, and reappeared multiple times, investing its former statehood into the Yugoslav project. Such changes had a deep impact on the development of society and its features, with violence as a worrying yet constant trait. With its democratic structures remaining incomplete through the 20th century, Serbia remained a non-stratified and underdeveloped society, characterized by serious shortcomings in its legal order. Oscillating between dictatorship and democracy, Serbian society experienced several authoritarian regimes, often with devastating consequences. Occasional attempts to jump-start Serbian society and move it from the European periphery by shortcuts and sideways led to unsuccessful outcomes. Historical experience has shown that Serbian modern history rarely revolved around the individual, as clear prevalence was given to "the people." The principle of "popular sovereignty" materialized as the myth of the nation and the ultimate legitimization of power. "The people" was conceptualized as a collective factor whose "will" was a final and absolute principle that governed the organization of the political community.

The demographic landscape of the Serbian people showed signs of rapid decline throughout the 20th century. Wars, political and economic migration, the declining standard of living, and falling birth rates led

to heavy population losses – millions of war casualties and victims of demographic processes. The demographically devastated Serbian countryside, low birth rates, "brain drain," population decline in Serbian cities, the influx of refugees and people displaced in wars, and political and economic emigration were the main results of the negligence of Serbian political elites. They paid no heed to the demographic cost of their ambitions and failed to take adequate measures to recover the biological resources of the Serbian nation.

Vladimir Petrović, Ph.D.
Principal Research Fellow
Institute of Contemporary History, Belgrade
vladimir.lj.petrovic@gmail.com

The Collapse of Yugoslavia and Transformations of Serbian National Identity

Collective identification is anything but fixed. It is not completely constructed either, but it substantially changes over time. Nobody knows the exact formula according to which the change occurs. While it is apparent that the French of the late 19th century have some commonalities with the French of the early 21st century, the differences are striking. During this turbulent period, there was no shortage of endogenous and exogenous factors that decisively influenced the way of life and self-perception: world wars, technological development, constitutional, political and social changes, economic shifts, and gender relations, to list just a few. The Serbs experienced similar, if not more dramatic, transformations. No person who self-identified as such born in the 1870s is among us anymore. However, if such a person were born in, for example, Niš, he or she would have been a subject of the Ottoman Empire, gaining the citizenship of the Principality and later the Kingdom of Serbia, the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes in 1918, the Kingdom of Yugoslavia in 1929, the Democratic Federal Yugoslavia in 1944, the Federal People's Republic of Yugoslavia in 1945, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1963, the Federal Republic of Yugoslavia in 1992, the State Union of Serbia and Montenegro in 2003, and finally the Republic of Serbia in 2006.

All those changes would have occurred even if this person never left Niš, although a move or displacement would have been likely as he or she would have lived through a number of wars – one against the Ottomans and another against the Bulgarians in the late 19th century, and again against the same opponents in 1912–1913. This person would have also survived two world wars (1914–1918 and 1941–1945), of which the second one had a civil-war aspect. Our imaginary Serb

would have witnessed the creation of the state of South Slaves and its transformation from a more or less liberal capitalist democracy into a royal dictatorship, then from chaotic, disjointed polity during World War II into a Sovietized republic, with some idiosyncratic traits as a Yugoslav socialist federation, collapsing in a string of wars between 1991 and 2001. Even a single event of such magnitude triggers serious self-reflection and reexamination of personal identity, let alone the nature of its connection to a larger community. Therefore, whereas it is clear that both in the 1880s and in the 2020s, millions of people in the Balkans self-identified as Serbs, the content of that identifier is open to examinations and interpretations.

For instance, the role of the state in this process is very important, if not decisive in the evolution of national sentiments. The state provides a legal framework for political and social developments on a clearly defined territory, spells out the rights and obligations of its citizens, and influences their daily lives from birth until death through education, healthcare, employment, transportation, marriage, war, and peace. This further compounds our imaginary scenario, as our Serb would have lived most of that presumed life (1918–1991) in Yugoslavia. Despite a tendency to discard that experience after its historic demise and reinvent the Serbs by shaking off this Yugoslav layer and returning to the presumed Golden Era of 1903–1914, it becomes clear that the Yugoslav experience had a huge, if not decisive, role in the formation of Serbian national identity. The prevailing notion in popular culture that "Yugoslavia was the biggest mistake of the Serbs" rests on an illusion that our Serb from 1870 would have a direct, immutable connection to the Serb of 2020, whereas in reality, they might just share a slight semblance.

The Yugoslav experience was in many ways central to Serbian national identity in the 20th century, both in a positive and a negative respect. The contemporary ambiguous attitude of the Serbian elites and general population toward Yugoslavia also has deep historical roots. The creation of the South Slavic state after the end of World War I formally ended the Kingdom of Serbia, which was transformed into the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. This change was perceived by most Serbian elites as an extension or a fair reward for Serbian wartime efforts and a vindication of their traumatizing wartime losses. More

than a simple territorial expansion, it also presented a framework for the unification of most Serbs in one polity and the creation of a larger umbrella structure akin to the role Piedmont and Prussia played in the formation of Italy and Germany.

That appeal legitimized the interwar domination of the Serbian political elite and its royal dynasty, but it has also outlived it. It was traceable in the far more complex power-sharing mechanism of socialist Yugoslavia. Although many Serbs sided with the defeated Royalists during World War II, and some actively collaborated with the Axis, they were visibly represented in the Partisan units too. That was especially the case with the Croatian and Bosnian Serbs. Socialist Yugoslavia, therefore, enjoyed considerable legitimacy among the Serbs, especially during its first two decades, characterized by centralized governance over the formally federalized country. Some Serbs identified with the Yugoslav project so staunchly that they even entertained the possibility of melting into Yugoslavs by further developing socialism. As such tendencies were actively discouraged by the Yugoslav League of Communists, a renegotiation of Serbian national identity began, expressed visibly after the downfall of Aleksandar Ranković, a key Serbian figure in state leadership and a hardline proponent of the unitarist approach.

Politically marginalized, this dissent was visible in the cultural sphere and intensified as the decentralization of the country took hold in the early 1970s, crowned with the proclamation of the 1974 Constitution. Its potential effects deeply worried leading Serbian political and cultural figures, whose concerns were expressed in an internal document called the Blue Book (1977), which discussed the dysfunctional relation between the Serbian republic and its autonomous provinces, Vojvodina and Kosovo. The death of Tito (May 1980) and the uprising in Kosovo (April 1981), which coincided with the census results showing a steep decrease in the Serbian population of that province, prompted a genuine ethnic panic. The prospect of a confederalized Yugoslavia, whose internal borders were threatening to dismember the Serbian ethnic corpus, was unbearable to most Serbian policy makers, and the push for its recentralization started already under Ivan Stambolić. He worked on the institutional level but failed to grasp the full extent of disaffection and resentment. Expressed through the complaints of the Serbs exiled

from Kosovo, this motive was more than visible in the cultural production of the time. A storm was on the horizon; Slobodan Milošević took advantage of this opportune moment, successfully formulating a populist agenda and consolidating his grasp on power. That allowed his regime not only to survive the fall of the Berlin Wall but to thoroughly reshape the relationship between Serbia and its autonomous provinces and open up the issue of the Serbs living outside Serbia.

This sudden turn from communism to nationalism was confusing for many, chiefly as there were many simplifications of the relationship between socialist Yugoslavia and the development of Serbian national identity. The prevailing opinion would have that Yugoslav communists actively suppressed it, due to their lack of national or patriotic allegiance and an inbuilt anti-Serb bias. Although prevailing to the level of a conspiracy theory, this static interpretation ignores that the communist understanding of national identity was dynamic and tactical. The communists recognized nationalist sentiments as a powerful political force, which they tried to channel to advance their overall political goals. Admittedly, there was a peculiar twist in the Serbian case. As the dominant force in interwar Yugoslavia, the Serbian elites were perceived as a reactionary generator, much like the Russian bourgeoisie in the Soviet Union. That meant that the Serbian communists, again like the Russian communists, undertook special obligations toward other nationalisms, whose budding separatist tendencies seemed to hold more progressive potentials. However, not nearly as numerous or dominant as Russians in the USSR, the Serbs were torn between assuming responsibilities for the entire federation and turning toward the development of their own republic. The former tendency was perceived from the outside as majorization and the latter as an isolationist attempt.

For these reasons, the crisis of the Yugoslav project, which became apparent after Tito's death, and its potential ramifications for Serbia, as evidenced by the uprising in Kosovo in 1981, created a peculiar atmosphere conducive to a renegotiation of what it means to be a Serb. History was a crucial vehicle of this process. The veneration of Serbs as creators and guardians of Yugoslavia was apparent in the renewed interest in World War I. Past glory was also fueled with reinvigorating medieval Serbian history and, in particular, the Battle of Kosovo. That

stood in stark contrast with the inability of the Serbian leadership to solve national tensions in this province. Gradually, a mental landscape emerged in which the self-perception of the Serbs in Yugoslavia was defined as imprisonment, encapsulated in the slogan "weak Serbia-strong Yugoslavia." Rectifying this situation became incredibly popular, and that was the bonanza that Milošević so deftly tapped into. The popular cry "Oh Serbia of three parts, when will you reunite again" and being able to deliver exactly that by 1989 brought him enormous popularity.

The destabilization of Yugoslavia seemed a small price to pay for reasserting control over Kosovo, the Serbian national cradle and holy soil, as it was increasingly labeled. The fact that this control had to be imposed by brutal measures and constant policing of the recalcitrant Albanian majority was simply ignored or justified with a discourse of animosity with strong racist overtones. That does not mean that the Serbs were united in other matters. The introduction of pluralism and belated parliamentary elections in late 1990 showed that there was no shortage of dissonant voices, and their ability to confront Milošević was very visible in the mass demonstrations in Belgrade on March 9 1991. However, by that time, the economic, social, and security situation in all of Yugoslavia had eroded to a level that allowed the regime to redirect this potential elsewhere. Namely, the Slovenian support for Albanian demonstrations in 1989 was seen as a separatist move, even an act of treason, and Serbia retaliated with an internal trade embargo.

More importantly, Milošević's attempt to recentralize the League of Communists of Yugoslavia at its last Congress in January 1990 ended with the dissolution of that party, contributing greatly to the state paralysis. Under such circumstances, parliamentary elections in Slovenia and Croatia brought about political forces that entertained the idea of abandoning the Yugoslav project altogether. That, in turn, allowed Milošević to position himself as the defender of Yugoslavia and helped galvanize the interest for Serbs living outside Serbia or the "settlement of the Serbian national question." Once again, he enjoyed considerable popular support for this repositioning, declared already in 1986 in the Memorandum of the Serbian Academy of Arts and Sciences but popularly encapsulated in the catchword: "You can leave Yugoslavia, but you cannot take a single Serb out of it."

With belligerence on the rise, the regime fanned the flames through targeted propaganda. Although the Yugoslav wars started in Slovenia in June 1991, there was not much popular support for this conflict in Serbia, whose leader was perfectly ready to let the Slovenes leave. However, Croatia was another matter. Among its Serbs, the newly elected nationalist government of Franjo Tuđman, which casually flirted with the darkest moments in Croatian history, unleashed the trauma of World War II. A national consensus was reached that a repetition of 1941, when Croatia gained independence under Hitler's wing and started systemically repressing the local Serbs, should never be allowed. As the Serbian government proclaimed itself responsible for all who still wanted to remain in Yugoslavia, regardless of which nationality they belonged and in which republic they lived, popular voices called for the defense of the "defenseless Serbian people" and salvaging "the remnants of a slaughtered people," which were about to "fall under the Ustasha knife again" and "lose their centuries-old hearths."

The process of national mobilization was quick, abrupt, and thorough. Moderate voices and calls for dialogue were silenced, and the public space was populated by shady figures posing as guardians of Serbdom. "History is coming back," exclaimed one such, Željko Ražnatović Arkan, a criminal of international infamy: "But this time, the Serbs are going to fight back." Without ever formally declaring it, Serbia prepared to go to war to solve the Serbian national question for good, no matter the price.

Radmila Radić, PhD
Principal Research Fellow
Institute of Recent History of Serbia, Belgrade
mandicr58@gmail.com

Serbian Orthodox Church and the Formation and Development of Serbian National Identity

The evolution of the Serbian national identity is a complex process that unfolded over multiple historical periods. Transitions in Serbian national identity featured varying degrees of population resocialization, that is, processes of partial or total destruction and reconstruction of the socially created identity. This includes the adoption of new norms, values, and practices imposed through open or covert methods. During this period, the Serbian Orthodox Church (SOC) played a changing role, sometimes more prominent and at other times less so.

Establishment of National Identity in the 19th Century

Under the Ottoman Empire, Serbs formed an ethnic core organized around the Orthodox Church, recognized as a protected community (millet). This ethnic core evolved into a proto-national entity in the 18th and 19th centuries, laying the foundations for modern nationalism. Initially associated with diverse languages and cultures, Orthodoxy gradually integrated into the fabric of ethnic identity. The declaration of autocephalous national churches accompanied the emergence of new nation-states in the 19th and early 20th centuries. Religion became the primary source of identity in rural Balkan countries.

Serbs from Vojvodina and the Karlovci metropolitans significantly contributed to the revival of Serbian identity in the 19th century. Language reform conflicts initially showed apprehensions about the church losing power. However, legal reforms in 19th-century Hungary ultimately led to a diminishing political role for the church, with secular intellectuals and political parties taking over.

Church, education, culture, press, and the army played crucial roles in shaping the Principality/Kingdom of Serbia as a nation-state. With the establishment of constitutional monarchy, education, bureaucratic structures, and national mythology by the end of the century, national indoctrination peaked. Various public symbols, monuments, religious ceremonies, and celebrations were used to maintain historical memory. Within this framework, the church gained increasing importance. Modern notions of the nation solidified Orthodox affiliation as a Serbian identity category. Historiography increasingly emphasized the national characteristics of the Serbian Church, neglecting regional differences. However, it was also subordinate to the state, limiting its social and political functions. Serbs saw their faith as a political issue rather than a personal matter of salvation and redemption in the early 20th century. A secular spirit progressively suppressed the church's influence. Since the intelligentsia did not attend church and leaned towards reforms, it was accused of killing Orthodoxy.

The religious conversion of the late 18th century changed cultural identity, dominating cultural life in confessional societies. Doubts and resistance to conversions emerged in the Ottoman and Habsburg empires, leading to church divisions in the 19th century. These disputes posed challenges to the establishment of a cohesive Yugoslav state.

Yugoslav Identity

Yugoslavia emerged after World War I, based on the idea of a triune nation as an attempt to unite different origins, aspirations, and religious beliefs. Before World War I, the idea of uniting all Serbs into a single state was widely accepted. The Niš and Corfu Declarations aimed at fostering a South Slavic state, but the Yugoslav idea encountered challenges. The notion of three religions coexisting in the Serbian nation failed to prevent the emergence of distinct South Slavic nations, already primarily shaped by their respective religious affiliations. The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, viewed at its nascence as a natural extension of the Serbian tradition, pressed the Serb credits for its creation. Ten years later, Yugoslavism evolved into an ideology, and King Alexander Karađorđević started a constructivist effort to install

a new political identity and create an integral Yugoslav consciousness. However, the foundation of these plans proved disappointing. The assassination of King Alexander in 1934 marked the decline of Yugoslavism. Although tied to the interwar state more than the other constituent nations, the Serbs never fully accepted the new political or cultural national consciousness either. Yugoslavism lost popularity beyond the Serbian core as a state and national philosophy, but the dictatorship reopened the Serbian question.

Conflicts between Serbs and Croats and internal tensions among Serbs over the national question were frequent. Poor reasoning by the Serbian elite during the interwar period reflected their failure to unite under a stable doctrine and the lack of a clear vision of modern national consciousness among the Serbian people.

Initially endorsing Yugoslav unification, the SOC later emphasized Orthodoxy as the cornerstone of Serbian identity, playing a noteworthy role. The strong advocacy for unbreakable ties between Serbian identity and Orthodoxy intensified during the 1930s due to escalating inter-ethnic and inter-religious tensions. The primary problems facing the church were the state-church relationship, the church's institutional status in Yugoslavia, and the growing attention paid to the Serbian question. Apprehension and profound distrust between the Orthodox and Catholic factions mirrored worries that the SOC might struggle to contend with the well-organized Catholic mission. Instead of being a place of redemption, faith became a place of belonging.

Communism

After World War II, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia underwent significant changes, including the separation of church and state and the elimination of religious influence in schools. The indoctrination campaign targeted the youth through the educational system and other segments of the population by introducing new holidays to replace religious ones. This encompassed print, literature, cultural institutions, and events. Two key themes promoted national sentiments: the anti-fascist struggle during World War II and the concept of workers' self-management after 1950. The goal was to instill a sense of shared

experience and history, emphasizing the interethnic nature of the struggle. Workers' self-management referred to the interpretation that socialist characteristics were the source of Yugoslav identity rather than ethnic ones.

Profound transformations in Serbian society disrupted social unity, giving rise to a transnational community and causing a shift in Serbian national identity. However, political ideology evolved into a secular belief system, similar to religion, with political engagement resembling religious devotion. Ideology, historical memory, and authoritarian party leadership ambitions influenced the relationship between the party, state elite, and religion.

Attempts to include religion within the communist framework proved difficult because of its non-Marxist character. Initially expecting religion to disappear with the elimination of social classes, communists applied mechanisms to speed up its decline when it persisted. The transformation process involved using propaganda to discredit religion and nurture a new political culture. Statistical data after World War II showed a decline in regular church attendance, but the SOC, as an institution, maintained widespread identification of the Serbian people with the Orthodox faith. Beginning in the 1960s, cultural particularism in Yugoslavia shifted the emphasis from the ideals of Yugoslav unity to a more pronounced focus on individual nations. This shift started a noticeable and increasing division in Yugoslav society along ethno-confessional lines.

The Beginnings of the Reaffirmation of the Serbian National Identity

The reaffirmation of the Serbian national identity began in the 1980s under Yugoslav socialism, which was initially skeptical of traditional religions. The SOC gradually emerged as a significant institution providing continuity with the past and reclaiming its pre-communist role as a guardian of the nation-state. The decline of the communist regime in the late 1980s heightened tensions among ethnic groups, exacerbated by the inability to establish a unified civic identity, ultimately leading to the dominance of ethnic affiliations.

As the regime's tight grip weakened in the 1980s, Yugoslav society saw a trend of moving away from secularization. The SOC played a pivotal role in unifying and mobilizing the Serbian population. Embracing medieval traditions and framing Serbian identity as Orthodox became fundamental to the emerging Serbia. The economic hardships and conflicts of the 1990s prompted individuals to seek solace in the Church, positioning the SOC as a significant beneficiary during the transitional period.

In the 1990s, a narrative of victimhood surfaced in Serbia, linked to the breakdown of Yugoslav socialism and the erosion of established value systems. The hunt for a shared memory became a focal point for political elites, intellectuals, and the SOC, where the SOC acted as a repository of collective memory and identity symbols. Historical events like the Battle of Kosovo, the Ottoman conquest, and World War II serve as key episodes of Serbian victimhood in the SOC's memory chain. Victimization (Serbs as victims of neighbors, powerful Western forces, the Vatican, and internal traitors) and comparisons between Jewish and Serbian suffering were the main reference points presented by political and religious representatives.

The Formation of a New or Old Identity in the 21st Century

In the post-2000 era, the SOC played a pivotal role in the reconstruction of the Serbian nation.

The SOC gained legitimacy as the most dependable organization in the nation and provided the intellectual framework for Serbian state institutions. To enter the European Union, the Church thinks that Serbia must undergo substantial systemic reforms based on Orthodox values. Through media promotion, building new churches, publishing, religious instruction, charity projects, the resurgence of monasticism, and influence in the legal, political, and international spheres, the Church has increased its public participation. The SOC urged that religious feasts be recognized as national holidays, and demanded the restoration of its nationalized property. However, the growing influence of the SOC represents a partial dedication to faith and the church.

Since the Serbian Progressive Party came to power in 2012, financial support for the SOC has continued to grow, combined with a tendency to blur the boundaries between the state, ethnic groups, and religion.

Zoran Janjetović, Ph.D.
Principal Research Fellow
Institute of Recent History of Serbia, Belgrade
kokanzokan@yahoo.com

Albanian National Identity in the Eyes of the Albanians and Serbs in the 19th- 20th Centuries

The identity of a person or a people always has several aspects. The primary one is self-identity – the perception an individual or a people (meaning the majority of nationally conscious members of a people) have of themselves, whereas the second one, no less important, is the one ascribed to them by other persons or by members of another people. Those identities often overlap or fully coincide with stereotypes an individual and members of a people harbor about other individuals or peoples. Regardless of stereotypes that are, as a rule, of long duration, there are also utilitarian motives that influence the perception of one's or someone else's identity. These motives can be conscious and unconscious. Thus, every individual and most members of a people have an unconscious need to perceive themselves and their compatriots as better than others. This inevitably implies that other people or peoples are perceived as inferior, dangerous, or inimical. These simple mechanisms make it easier for people to classify others and take social and political bearings. However, these more or less spontaneous mechanisms are complemented by a very deliberate construction of identity (one's own and of others), usually done by intellectuals. In the case of individual identity, the goal is to enhance one's self-image and the perception of oneself in the eyes of others. (The preferred forms of achieving this are autobiographies and memoirs.) When building a national identity, a spontaneous and often unconscious desire to create a feeling of moral and every other kind of superiority (usually over neighbors) is intertwined with a very deliberate tendency to justify the political goals of one's nation, such as they are perceived by their authors. This paper explores how Albanian intellectuals, having clear political goals in mind, defined and built up the Albanian national identity in this context. On

the other hand, it looks at how Serbian intellectual elites perceived, defined, and portrayed the Albanians in the 19th and 20th centuries. As we shall see, the picture they created was usually no less one-sided and politically utilized. As such, it represented a kind of opposite to the Serbian national identity and rights.

In many ways, the Albanian people are a European curiosity, and their idiosyncrasies strongly influenced the creation of their national identity, as well as how they were perceived by members of other peoples and European diplomatic chancelleries that tried (especially in the late 19th and early 20th centuries) to shape and direct them in keeping with their own interests. Due to high illiteracy rates among the Albanians until World War II, we learn about the self-perception of Albanian people and their national unity primarily from writings by foreign travelers and a few nationally conscious Albanian intellectuals who strove to present their people to the European public and the interested great powers. Of course, these two kinds of sources were hardly unbiased: foreign travelers were often politically interested, as were the national restorers who overtly worked to achieve political goals. Therefore, both sets of sources will be approached here with extreme caution. At the same time, the same holds true for Serbian perceptions of Albanian identity, which were also clearly marked by vested political interests.

The huge regional and religious differences among Albanians were usually the first thing foreign travelers noticed, and they did not escape the Albanians themselves either. Those regional differences stemmed from the existence of two different parts of the Albanian people: the Ghegs in the South and the Tosks in the North, divided by cultural and linguistic differences. To an extent, this distinction involved religious differences: there was a Roman-Catholic minority in the North and an Orthodox one in the South, whereas the central part of Albania was inhabited primarily by Muslims (also present in the South and the North). The territory of Kosovo and Metohija was predominantly inhabited by Muslims, as was Western Macedonia. Travelers and Albanian authors noted that religious identification made national integration remarkably challenging. It would continue to play this role until the second half of the 20th century and entice the Communist regime to officially ban religions under the guise of Marxism-Leninism. Apart from religious

identification, there was also a sense of belonging to a family and clan –in Kosovo and Metohija, this was replaced by divisions into *barjaks*.

With such a heterogeneous population structure, creating a common national identity proved quite difficult. In the 1870s, Albanian intellectuals started working on building a sense of shared identity. Their first efforts were aimed at creating a common identity within the Ottoman Empire, over autonomist tendencies spurred by the enlargement of neighboring Balkan states at the expense of the territories inhabited by the Albanians before pivoting to the creation of an independent state, which, in turn, became a new vehicle of national integration and creation of national identity. This process intensively continued during the Communist dictatorship of Enver Hoxha, which combined Stalinist orthodoxy with extreme nationalism. All these processes and phenomena left their mark in areas with a mixed Albanian-Serbian or Albanian-Macedonian population. As it turned out, the state borders established in 1912 did not prevent the creation of a common Albanian national identity and instead contributed to its consolidation.

This paper proposes to identify the constituent parts of this identity. It starts from religious affiliation as a cause for the lack of a sense of unity, examining how it was overcome and how foreign actors used the religious identity of the Albanians for their own goals. It also explores the other components that, unlike religion, from the beginning made up the cornerstones of the common Albanian national identity. Firstly, there is the theory of the autochthonous nature of the Albanians. Albanian national restorers (Sami Frashëri, Pashko Vasa, and others) took over from European scholars of the 18th and 19th centuries the claim that the Albanians are the oldest people in the Balkans, allegedly descended from the Pelasgians. This idea was built into the underpinnings of Albanian nationalism; on the one hand, it was aimed at overcoming the inferiority complex in the face of the neighboring peoples (the Greeks, Serbs, and Bulgarians), who, unlike the Albanians, had their historical proto-national states. On the other hand, it was meant to justify the territorial demands for mixed-population areas. This led to another postulate of Albanian nationalism (which still persists): the belief in the alleged Albanian presence in their present-day territories from time immemorial. As we will see, this theory was convincingly refuted by

intellectuals from the neighboring peoples, above all Serbian scholars. The builders of Albanian identity try hard to prove that not only had the Albanians always been present in the territories they inhabit today, but that they had allegedly been "invisible" due to the oppressive policy of the ruling states (especially the Serbian). A more radical variant of this theory claims Kosovo and Metohija was the cradle of the Albanian people, whereas its extreme version claims the Albanians are entitled to all territories once inhabited by the ancient Illyrians, from whom Albanian nationalists claim direct descent. The political goals of such a constructed national identity are all too plain. In order to justify territorial claims, the present-day ethnographic situation is projected thousands of years into the past. In the process, medieval Serbian monuments are misconstrued as Albanian; the merely sporadic mentions of the Albanians in historical sources are explained away as an administrative conspiracy and oppression by the medieval Serbian state and Church, with claims that the Great Migration of the Serbs never took place. This theory ignores a number of complex long-term historical processes, migrations, ethnic mixing, and other phenomena, intending to construct the identity of the Albanians as the oldest people on the Balkan Peninsula and arguing that the Albanian people, due to its antiquity and (former) area of settlement, have undisputed rights to all territories they inhabit today.

In contrast to this Albanian concept of their identity, there is its perception created by Serbian intellectuals. It started with epic folk poetry that equalized Albanians with other Muslims in the Ottoman Empire. This corresponded with the essentially religious division of the population, which decisively determined one's position in Ottoman society. Whereas some Serbian authors, such as Marko Miljanov, realized mutual connections and intertwined interests of the two peoples, most Serbian authors, especially in the late 19th and early 20th centuries, saw the Albanians quite differently. The Albanian national identity was disputed by adducing the already mentioned religious and clan differences – which were noticed by other authors, too. The presence of Albanians in historical Serbian lands was explained by violent incursions and the assimilation of the Serbian population, which supposedly involved a string of changes, ranging from adopting the Albanian costume to religious conversion to linguistic assimilation. In its extreme form, this

version almost denies the existence of any "real" Albanians in Kosovo and Metohija. At the same time, in the spirit of European imperialism, Albanians were depicted as "savage", violent, and incapable of self-government. Just like Albanian authors who claimed the territories the Albanians inhabit today citing their antiquity, Serbian authors adduced the antiquity of Serbian monuments, the late arrival of the Albanians, and the assimilation of the local Serbs as reasons that justified the annexation of the predominantly Albanian-inhabited territories to Serbia and Montenegro. Furthermore, by portraying the Albanians as uncivilized, this annexation was depicted as historically progressive and justified. Thus, the postulates of Albanian nationalism (or lack thereof) are utilized for clear political goals. This paper not only describes this constructed identity but also juxtaposes some of its elements with proven, or at least probable, historical facts.

Издавач
Институт за савремену историју

За издавача
Проф. др Предраг Ј. Марковић

Превод апстраката
Миљана Протић

Лектура и коректура
Невена Жупањац

Технички уредник/дизајн корица
Стеван Шормаз

Штампа
PLANETA-PRINT d.o.o.

Тираж
100

МУЛТИЕТНИЧКА држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку : књига сажетака / уредник Станислав Сретеновић = The Multi-ethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century : Book of Summaries / editor Stanislav Sretenović. - Београд : Институт за савремену историју, 2024 (Beograd : Planeta print). - 142 стр. ; 21 cm

Тираж 100. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Стр. 9: Увод / Станислав Сретеновић.

ISBN 978-86-7403-294-7

а) Национални идентитет -- 20в -- Апстракти
б) Етнички односи -- Србија -- 20в -- Апстракти
в) Мултикултурализам -- Србија -- 20в -- Апстракти

COBISS.SR-ID 147313161